Наталена Королева

БЕЗ КОРІННЯ. Життєпис сучасниці

1

ПЕРЕД ЖИТТЯМ

На рідній землі. "Джузеппе Верді".

Родинні крипти. Педагогіка.

Локомотива відсапнула ще раз, а довгий потяг здригнувся своїм торохкотливим тілом і став. Зупинка – "Київ".

Перше враження Ноель та мадмуазель Асту, її подруги, було таке, ніби потяг став тому, що на нього напала ватага страховинних розбійників. Бо ж коридори вагонів наповнились бородатими, брудно одягненими людьми, що кинулись хапати речі подорожніх. Гупаючи важкими чобітьми й відпихаючи один одного, вони намагалися якнайшвидше пограбувати свою жертву й зникнути з вагону з переповненими здобиччю руками. Один із тих бородачів ухопив також і речі Ноель та мадмуазсль Луїзи, а їм сказав за те якесь дивовижне слово, що вбилося в пам’ять, як залізна печать:

– "Чо-тир-над-цять!"

Була це загроза? А може, якийсь наказ? Чи ж і взагалі було це якесь слово зі значенням, чи беззмістовна лайка нахаби? Але ж автор того слова кілька разів ткнув собі великим пальцем у бляху на грудях, де була велика цифра "14", потім той дивний, назначений числом осібняк оглянув ще купе, заглянув навіть під лавку і, явно розчарований, що

речей було мало, пішов із вагону, кивнувши пальцем пасажиркам, ніби закликав їх іти за собою.

Із инших вагонів у той самий спосіб уже вивели всіх подорожніх. Одні з них поспішно гналися за своїми грабіжниками в напрямі брудної дерев’яної будови, що мала служити за двірець, інші, як і Ноель та Асту, стояли розгублено на мокрих, дірявих дошках біля рейок. Тим часом у спорожнілому просторі виросла струнка постать у темно-синій ліврeї з чорним коміром та в білих рукавицях. Виголене, мабуть, при всіх обставинах незмінне, спокійне обличчя свідчило про добре вишколеного лакея. Помітивши дівчат, що розгублено стояли біля вагону, лакей підступив до них і, тримаючи свій низенький півциліндр на рівні з грудьми, ввічливо запитав по-французьки:

– Мадмуазель де Лясерда є мадмуазель Асту?

Обидві подорожні втішились, почувши "людську" мову, і подруга враз, немов розсипала горох на бляшану підставу, – задріботіла різними питаннями, не оминувши й дивовижного "Чотирнадцять".

Та лакей лише чемно вклонився, враз знайшов назначеначеного бородача, який виявив повну слухняність, а тих, що приїхали, чемним рухом руки попросив іти наперед. У глибині перону, коли то дійсно був перон – той горбатий і подірявлений, брудний поміст, укритий мокрою сніговою кашею, – блукало кілька вбого одягнених жебраків. Десь на кінці того помосту навіть розмістилася ціла родина таких "білих циганів", як звали їх у Франції. Вони мали з собою подушки, скрині, навіть бляшаний посуд та кілька маленьких, неохайних дітей. Та не було коли роздивлятись уважніше на всіх тих дивних людей і химерні будови, бо просто до Ноель підходив знаний їй з образків і дуже їй симпатичний славний італійський композитор Джузеппе Верді. Чому Верді опинився тут? Невже вони приїхали разом в однім потязі до Києва? Певне, тут буде давати концерт, і Ноель, мабуть, піде… Але Ноель не скінчила своєї думки, бо Верді вже стояв просто проти неї й представлявся. Це був… Ноелин тато.

Дівчина хотіла кинутися йому на шию, як годилось доньці. Щоправда, не пам’ятала свого татка, бо ж таки 12 повних літ перебувала в далекому монастирському пансіоні у Франції і не бачила навіть новіших татових фотографій. Однак тато є тато. Як же його не любити й не привітати?

Але ж тато, видимо, мислив інакше. Він із преласкавим виразом узяв її руку, ґалантно схилився, щоб поцілувати в рукавичку, потім привітався з товаришкою подорожі й, узявши доньку під лікоть, попровадив "дами" до екіпажу.

Їхали саньми на високих тонких полозах тією ж жовто-сірою сніговою кашею, котру бачили на двірці й із котрої виривалось часами металеве вищання, часами разом із ним з-під полозків аж вискакували іскри. З обох боків вулиці непевно стояли безконечні небарвлені плоти або ж облогом лежали пустирі, на які Ноель дивилася здивовано й тривожно. Лише блакитна довга сітка, що вкривала впряжені в сани сірі "у грошах" коні, заспокоювала її своїм естетичним виглядом. Та й самі коні були гарні та прудкі. Заспокоював її й ласкавий, спокійний голос батька, що все ще скидався більш на Верді, як на правдивого тата. Він роз'яснював, що та жовтава імла, яка лізла в гортанку й виходила з неї парою та вже на три кроки міняла зустрічні постаті в загадкові сильветки, – зветься тут "початком весни". Що ж до мімоз та мигдалевих дерев, таких конечних напровесні, то тут їх немає зовсім, але зате пізніше рясно зацвітуть акації й каштани, і тоді стане дуже гарно. На двірці ж були не грабіжники, а звичайні "треґери", носії вантажу, і не "білі цигани", а звичайні тутешні громадяни, бо тут кожний, коли вирушає в дорогу, мусить рахувати на вельми довгу подорож і несподівані труднощі. Тому вбирається у стару одіж, бере з собою постелю, їжу та всякі подорожні запаси...

Французька мова Ноелиного тата була бездоганна, але ж одночасно була вона й дивно чужа для її вуха. Так говорили у Франції на сцені, або виголошували привітання панові президентові республіки. Але в буденному житті... хто ж таки вживає таких витончених заокруглених

зворотів та врочистих слів?.. "От, була б здивована мати Марія—Анжеліка, що картала їх у монастирі за "нелітературні вислови", – думала, слухаючи, Ноель. – "Ані одного "те", ані жартівливого скорочення, ні здрібнілого ласкавого виразу!"

І відразу, ніби якесь м’яке й сумне крило часу змело з пам’яті Ноель згадку про милу матір Анжеліку... Бо це ж уже минуле, з яким скінчено остаточно й назавжди. Від цього непривітного вестибюлю київського двірця починається нове, цілком інакше життя, таке чуже й незрозуміле, принаймні, сьогодні.

Сани затрималися перед кам’яницею, яка видалася Ноель ніби витятою зі старих ілюстрованих книг. Невже ж у такому домі живуть, як у правдивому "готелі"? Замість звичайних білих стіп, що сліпили своєю біллю на сонці, замість випечених на помаранчево черепиць, бачила вона великий триповерховий будинок із блідо-жовтих, небарвлених, навіть оміткою не покритих цегол, оздоблений прикрасами зі звичайного заліза й залізною бляхою вкритий. А перед домом – вузенький хідничок, також із жовтих цегол, із високими каштанами на зовнішньому краю. Вже й тепер ці безлисті ще каштани затінюють усі вікна, а шо ж тут улітку?..

У передпокою па Ноель накинулася ціла юрба слуг: кожний помагав або намагався помогти при роздяганню. Лиш одна чорнява дівчина, одягнена в чудову вишивану сорочку та велику кількість різнобарвного намиста, нерухомо дивилася на Ноель уважним поглядом із порога дальшого покою та розбуджувала в Ноелиній душі якісь тьмяні дитячі згадки. Тато промовив щось до неї, ласкаво посміхаючись, а вона наблизилася до Ноель, обняла її за плечі й тричі навхрест поцілувала в обидві щоки. Це був перший поцілунок у рідному домі й на рідній землі. Ноель щиро відповіла також поцілунком, але тато, помітивши в її погляді запитання, пояснив:

– Це та Маруся, що з нею ти вкупі зростала ще в бабуниному маєтку. Потім обновиш знайомість, як навчишся мови.

Мабуть, те саме опісля вже в іншій мові він сказав і Марусі, що задзвонила дукачами, згідливо хитаючи головою.

Серед слуг, але явно осторонь від них, виишла назустріч ще не знана груба пані, не зовсім стара, з буйним золотистим волоссям.

"Може, це і є "бель маман"? – мигнуло в думці Ноель, але знову тато заявив:

– Це наша господиня... Така, мовляв, помічниця твоєї мачухи, – і назвав її якось дуже дивно, немов "Марі-Андре".

Самої мачухи вдома не було: вона ще не вернулася від швачки.

– А тому, – промовив тато, глянувши на годинник – поснідаєте самі. Відпочиньте, розгостіться. Побачимось увечері, в обід.

І, вклонившися "дамам", немов були вони на балу, тато зник. Ноель та мадмуазель Асту по купелі та сніданню залишилися самі. Не багато було їм користи з того, як казала подруга, "регіменту слуг", бо лиш один лакей Еміль, що зустрінув їх на двірці, вмів говорити по— французьки, інші ж слуги не знали жодної з мов, що існують для міжнароднього порозуміння. За те всі вони говорили по-московському, більшість – також по-польськи, лише сама Маруся не говорила ні так, ні так – а виключно "по-своєму".

Як і кожному, хто мусить перебути якийсь час "без програми", не знаючи, що має з собою робити, було й Ноель сумно. Це почуття збільшувала студена панорама з вікон, тривога з незрозумілої новизни довкілля й очікування зустрічі з мачухою, що, очевидно, гратиме в її житті найбільшу ролю. Добре ж, як вони відразу взаємно сподобаються й полюблять одна одну. А, – як ні? Як тоді буде Ноель тут жити?..

Оглянула велику кімнату, обтягнену гарними тапетами з малюнком білих лілей на золотому тлі. Два образи з незнаного життя, стіл до писання з приготовленим писальним приладдям, етажерка з кількома числами ілюстрованих часописів, шафа, комода, туалетний столик із важким, великим дзеркалом. Все гарне, але чуже, незнайоме й студене, як у гостинниці для подорожніх. Тільки дві речі притягували увагу й викликали промінь надії на якісь можливості. Досить велика різьблена з дуба готична капличка над ліжком, а в ній – статуетка Мадонни, таки ж "рідної" Мадонни – "Марії Сіонської", що була Патронкою щойно залишеного монастиря. А теж прегарна, з порцелянових квітів, вигадливо зроблена масивна рама на туалетовому дзеркалі.

Легкий стукіт у двері вирвав Ноель з її журливих медитацій. Прийшла мадмуазель Асту.

– Ну, так що ж? – промовила вже весело. – Як маємося на новій батьківщині? – і, не чекаючи відповіді, вже розповідала про свої враження – їжа й помешкання – знамениті! Цікаво оглянути решту цього вашого дому. Ходім, поки нікого нема. У подорожах та в нових місцях конче слід усе оглянути. Коли з того не буде науки, то бодай забава...

Приділена до Ноель ще у Франції матір’ю-суперіоркою, подруга мала їй бути не лише "тінню" нерозлучною, але ж і за янгола-хоронителя, або щонайменше старшою приятелькою, щоб дівчина не почувалася так самітньо в родині, якої цілком не знала. Тому вибрано не старшу, затерплу в упімненнях та проповідях панну чи вдову, але 26-літню, бадьору й веселу мадмуазель Луїзу, що трохи й бачила світу, бо прожила вже три роки в Англії. Була самостійна й статечна, очитана й дотепна.

– Ну так рушаймо в наукову експедицію чи "exploration" ... і вона – чужинка – попровадила Ноель знайомитись із "своїм" світом.

Перше враження було, ніби вони проходили старими гробницями, такими давніми, що вже навіть постиралися в пам’яті найменння тих, хто був у них похований. Лишилася тільки решта запаху давно вивітрілого кадила, гірких і одночасно млосно-солодкавих трав, бальзамів чи ароматів, що мимохіть викликають думку про бальзамування. Це враження великої надземної, а не підземної крипти, що складалася з цілого ряду покоїв, підсилював штучний півсумерк, що наповнював усі кімнати. Пригашене спущеними або хоч півспущеними заслонами світло тут, мабуть, переслідували в цілому домі. Не любили тут теж ясних, "ситих" барв. Крім темно-зеленої або оливкової для тканин і полірованого магоню та темного дуба для дерева, жодним не дали голосу. Де-не-де на тлі невиразних "пастелевих" тонів багатих тапет лягав барвистою плямою якийсь образ, але ж була це праця старих мистців, згасла від часу й здебільша з темними плямами. Велика кількість блискучих полірованих площ – столів, спинок канап, часами луток та одвірків, а також багатьох так само трохи поприкриваних драперіями дзеркал, відбивали в собі кришталь великих ваз та темну зелень пальм і навіть лаврів. І ті деталі, надаючи всьому мешканню один витриманий тон, творили враження постійної стужі та крижаних відблисків неживого світу, немов це не було помешкання живих людей, а лише прикрашені для жалібної врочистости притвори церкви.

– Не bien, c’est ju’on va s’amuser la de-dans! – зідхнула сумно й весела подруга. – Слово чести, я не здивуюсь, коли тут після обіду для розваги заспівають усі громадяни хором "Dies irae". Знаєте, це вже прийшло мені на думку, коли я побачила тут собачку нашої бель маман на найменння Бібі чи Мімі. Вона така стара й так їй, бідній, понаростали кігтики, що аж позакручуватися під лапки. Як вона йде по паркетах, то ніби дріботить акомпаніямент до Сен-Сансового "Данс макабр" – "Танцю мерців".

Але Ноель не сміялася з влучного порівняння. Увагу її притяг незнайомий предмет, що відбивався в трюмо притемненої рогової кімнати. На ньому стояв цілий кошик розцвілих фіялкових гіяцинтів.

– Столик для ручних праць? – і подруга піднесла віко. Однак під ним були не пасма різнобарвних шовків, як можна було сподіватись, але давно вже онімілі клавіші старовинного спінета. Біля нього дрімала прикрита темно-синім індійським шалем висока золочена арфа. Подруга торкнулась рукою струн, а вони відповіли болісно-мінорним дзвоном.

– Слухайте! – промовила знов Луїза з комічним жахом. – Чи не здається вам, що в цій арфі зачарована чиясь душа? Чуєте, як вона застогнала?

Але Ноель вже зовсім перестала всміхатися. Справді контраст між ясним її усміхненим Півднем і тим, що бачила тут, сильно вражав. Здавалося, що її вирвали з життя, повного сонця, надій, можливостей і обіцянок, щоб закопати без жалю живою в могилу, як колишніх у чомусь винуватих весталок. За яку ж провину?..

Будьте ласкаві потурбуватися до будуару, – прозвучав нагло голос Еміля, що невідомо відкіль виріс біля дівчат. – Пані зволили повернути додому і просять вас до себе.

Ноель здригнулася з несподіванки, подруга тихо скрикнула і вхопилася рукою за синій шаль, відкіль висунувся білий, довгастий предмет, немов цукорок чи валкуватий шматок цукру. На хвильку гірко-солодкавий запах переміг аромат гіяцинтів. Лакей із виразом незмінного кам’яного спокою, беззвучно ступаючи по м’якому, пухкому килимі, наблизився до арфи, підніс із килима той білий предмет і знов обережно поклав його в згинки шалю. Були це особливо улюблені Ноелиною мачухою саше-таблетки, що витворювали й підтримували своєрідний аромат цієї гробниці-крипти. Їх розложили скрізь. На зміну ж тих, що вивітрювались, відразу клали нові.

Ноель ішла до мачухи з тремтячим серцем, проказуючи коротку молитву: йдучи, інстинктивно відчула, що кидатися на шию з

поцілунками не слід. Спустила очі й вступила в будуар і враз почула розчарований вигук:

– Мій Боже! Та ж вона – навіть не блондинка!..

Але ж це був тільки початок розчарувань мачухи. Того дня кульмінаційною точкою її неприємних здивувань став обід, який і для Ноель був джерелом дивовижних несподіванок.

Побачивши на цьому першому обіді всіх членів "своєї" родини, Ноель не могла не відчути й не помітити, що зв’язує їх троє лише перебільшена чемність, як між малознайомими випадковими людьми; але ж ця чемність тільки прикриває цілковиту взаємну байдужість. Та це не було великою новиною для дівчини. Дійсно, Ноель ніколи не зазнала справжнього родинного оточення "своєї" родини, що дає душевне тепло, сердечністю сполучує всіх членів, перетворює їх аж у якийсь колективний організм. Члени того організму, залишаючись одиницями, все ж таки органічно пов’язані в одність і цілість почуттям взаємної любови, що притягує, все вибачає, заспокоює й уласкавлює, любови, повної зобов’язання й готовости до взаємопомочі аж до жертви. Для Ноель доля цього не дала. Перші шість років її життя були для неї тим, чим для рослини буває оранжерія. Був добрий догляд, були всі умови для нормального фізичного розвитку й існування, як і сприятливі умовини, щоб розвинути природні здібності. Але ж не було там і справжнього сонця, що потрібне молодій рослині, не було тепла, що випливає з повноти щедрого близького серця. Все, що вона мала, – дістала з мотивів раціональности та свідомости обов’язку, мовляв, "дитина має право" на те й на те, а тому вона "мусить" дістати те й те, що є потрібне дитині.

За роки перебування в монастирі Ноель часами бувала на кількаденних відвідинах у своїх товаришок, шкільних подружок, її любили і при всіх нагодах це отверто виявляли, а деколи – навіть підкреслювали. Щасливі, багаті подружки, здебільша з родин дуже заможних і висококультурних, – бо ж пансіон був призначений виключно

для таких дітей, – молоді істоти, і вже тому веселі та добрі, ті взірцево виховані черницями діти мали до Ноель почуття зворушливої ласкавости, змішаної майже з меланхолійним співчуттям, що молоде й життєрадісне дівчатко позбавлене, майже як "сирітка", того найдорожчого, що мають вони "вдома", у своїх батьків. Знали вони й усвідомлювали собі те, що коли всі вони в свій час роєм радісних метеликів відлетять по закінченні школи з монастиря й кинуться у вир калейдоскопного життя, такого принадного у мріях, – на Ноель чекає чернеча ряса, келія, молитви та співи в хорі. Молитви й співи вони всі, щоправда, щиро любили й цінили, але ж... не день за днем, не без змін, не... до самої смерти. А отже, Ноель чекає саме це, бо батьки її, не питаючись на те її волі, вирішили так за неї. Тому шкільні подружки всі, як одна, виявляли до Ноель збільшену ніжність та уважливість, так само як і безмірно добрі черниці-виховниці. Тому на кожні вакації Ноель просто присвоювали собі по довгім змаганні. І там, куди вона виїздила на свята чи на літні ферії, і батьки її подружок, у свою чергу, намагались, чим удалося, прикрасити тих кілька ментів, які вона сміла "урвати з життя".

То ж Ноель прожила свій монастирський час незмінно оточена найбільшою приязню та щиротеплою опікою всіх цих "своїх", але не кревних.

І саме на тих феріях вона й бачила по різних родинах різні відтіні того родинного тепла, що було цементом родини. Але хоч яку різну відтінь мало воно в одних чи других кревних гуртах людей, завжди й скрізь був однаковий провідний мотив – спільне зацікавлення спільним життям. Все, що торкалося одного, цікавило й усіх инших. Між "своїми" не шукалося тем для розмов. Про взаємні обов’язки не треба було "розумувати", про них і не треба було згадувати, бо ж із взаємин взагалі випадав елемент "повинності", а тим більше – "примусу". Бо ж осередком кожного родинного вогнища було ніби одно велике, живе, повне світла й тепла, невидиме серце...

А тут про це не було й згадки...

Батько – Ноель могла би про нього сказати вже й тепер – "дуже милий, приємний, вихований і, мабуть, добрий чоловік", – "бавив розмовами дам" так само, наче б це були випадково зустрінуті пасажирки на кораблі, з якими треба сидіти за спільним столом упродовж довгої подорожі... Але Ноель ще мала десь у глибшому куточку серця вогник надії: а може ж, це тому, що з ними вкупі сиділа також та чужа дівчина, її товаришка Луїза?

Більш за столом не було нікого. "Марі Андре" – справжнім найменням, як це враз вияснилось, "Марія Андріївна", як говорилося за прикладом північних сусідів на Великій Україні, – за стіл не сідала. Була вона "найнята", плачена грошима, як і кожна інша "прислуга". Виняток зроблено для мадмуазель Асту, але не з пошани до ...англійських дипломів, а лише тому, що вона мала бути товаришкою для Ноель та щоб мачуха могла контролювати, чи ця дівчина справді вміє бездоганно "поводитися в товаристві".

І сам по собі обід здивував Ноель. Ніде на Заході не починався він так, як тут – із безлічі "шведських закусок": солоними й маринованими рибами, кав’яром, грибками й иншими добірними стравами. Але ще більше здивувало її таке: коли вже всі сиділи за столом, коли вже взяли в руки виделки, – ніхто не підвівся, щоб помолитися перед їжею. Вона з хвилину вагалась. Але відчула, що інакше вчинити не сміє: встала, зложила руки й "ментально", як про це казали в монастирі, промовила "Бенедіціте" та з облегченим сумлінням перехрестилася. Глянула на свою сусідку: рука мадмуазель Асту, – біла в білій манжеті, що так різко підкреслювало тло чорної сукні, – також зробила знак хреста.

Батько на хвилину замовк. Очі його були спущені додолу, а на рожевому обличчі, що так дивно відмежовувалося від цілком сивого волосся на голові й бороді, лягла легенька, але сумна тінь. Здавалося, що він захвилювавсь, але ж ураз опанувався.

– Які давні згадки збудила ти в мені, Ноель, – промовив він м’яко й поважно. – Давно вже я не бачив людей, що дякують Богові за послану їжу. Був це звичай гарний...

– Але недоречний, – перервала татову мову мачуха. – Бо ж усе, що маємо, однаково дає нам Бог, – знизила вона плечима. – Однак уявім собі, як би це виглядало, якби ми молились, одягаючи нову сукню або входячи в ложу опери чи після опущення театральної завіси хрестилися, дякуючи Богові за приємну забаву?..

Ноель піднесла очі на мачуху: та весело сміялася, виблискуючі: дрібними рівними зубами та перлами сережок, що суперничали між собою білістю й блиском.

– Ну! – ніби зідхнув тато. – Шер амі , як завжди, йдете задалеко! – ласкаво усміхаючись, похитав він головою.

Але мачуха стояла на своєму: – Нітрохи задалеко. Всьому й на все є час і своє місце. Увечері, замкнувшись у своїй хаті, можна дякувати Богові, хоч би й навколішках, за все, що дав він упродовж дня чи за кожну річ окремо, мовляв, "уроздріб", чи за все загалом – "гуртом". Але ж навіщо виявляти публічно свої інтимні почування?

Була ця жінка, що говорить такі сентенції, безбожна, невдячна чи зла? Ноель уважно хапала не лише кожне слово, але й модуляції голосу, силкуючись розв’язати загадку, таку важливу для її дальшого співжиття під спільним дахом. Але бачила перед собою приємне, гарне обличчя елегантної молодої й дійсно привабливої жінки, її блакитні очі були такі спокійні й самопевні, ніби вона проказала найзвичайнісіньку, маловажну річ.

– Ти, Ноель, швидко звикнеш до наших привичок, – усміхнулася мачуха до дівчини, і в тих її словах відчувалось, що вона не помиляється. А за хвильку тим же ласкавим тоном розпитувала пасербицю про те, які

тепер були в Європі найновіші танці і чи Ноель уже бувала на якомусь урочистому балу?

– Ми танцювали різні танці, – простодушно відповідала Ноель. – І фарандолу, і риґодон. Часами – болеро чи хоту. А дехто – навіть і халео. Але це сестри забороняли.

– То ж навіщо тоді вони того вчили?

Ноель не втримала усміху, уявивши собі сестру Жанну або стареньку матір Філомену в ролі вчительок танців, та ще бурхливої хоти чи халео.

– Ні, нас танцювати не вчили. Ми лише самі так бавилися, показуючи одна одній... – І додала здивовано: – А хіба ж танцювати треба вчитись? Таки ж досить побачити це, як роблять інші, то вже й умітимеш.

Тим часом перед Ноель поставили тарілку з незнайомою зупою: червона, густа, вона була повна різної ярини й шматків м’яса.

Бездоганний Еміль уже тримав перед Ноель півмисок із рум’яним печивом, яке дуже приємно пахло, а тато підсував елегантну посудину зі сметаною.

– Дякую. Я вже майже не хочу їсти, а хліб ще маю, – вказала Ноель на тарілочку.

Мачуха знов весело засміялась, немов заспівав єгипетський голуб:

– "Малоросійський борщ" не їдять без пиріжків, Ноель. Ти, щоправда, цього ще не можеш знати. Візьми пиріжки й долий сметани... Так, як із балами?

Щоки Ноель запалали рум'янцем. Серце стиснулося при згадці про довгий, тихий рефектар, де так смакували оливки з білим хлібом на вечерю. І де під час обіду читали "Фабіолу", "Калісту" й інші такі шляхетні книги. "Qui mange – prie", – говорили черниці, нагадуючи цим дівчатам, які ніколи не зазнали недостачі, що їжа, хоча б і на столі багачів, це дар Божий, за який слід дякувати, як за кожний дар і за кожну ласку.

Ноель стримано пригадала мачусі, що вона балів ніколи не бачила, бо ж мала бути черницею. При руху, який зробила в напрямі до сметани: випустила з рукава хусточку. Звичаєм, що перейняла від черниць, Ноель носила хустину, засунену за манжету рукава. Помітивши, як той шматочок батисту пурхнув на підлогу легким метеликом, Ноель нахилилась і піднесла його раніш, як устиг це зробити лакей.

Мачуха враз стала поважна:

– Дивно мені, чого ж там вас вчили? – промовила вона по-англійському, очевидно, щоб не зрозумів Еміль, і стягнула тонкі, мов пензликом наведені, брови. – Танцювати не вчать, до товариської поведінки не призвичаюють. І не вщеплюють навіть таких елементарних речей, що слуги існують для того, щоб позбавити нас зайвого труду та неестетичних рухів. У кожному разі не для того, щоб ми в приявності "рабів" самі собі служили, мадмуазель!

Потім мачуха звернулась до Луїзи і почала пригадувати її прізвище, але, очевидно, не бувши обов’язана пам’ятати найменння служачих, як найменння своїх знайомих, вона вичікувала.

–... Асту, – підказала подруга, додавши стару, визичену від еспанців формулу ввічливости, – "щоб служити вашій милості"...

Провансалька, що набулася поміж чужими панами, мабуть, уловила вже більш інстинктом, як спостереженнями, що тут перебільшеною ввічливістю чи голосними формулами пошанівку собі не зашкодить.

– Так, так, – погодилась мачуха і враз з’мягчилась від проказаної чемности.

– Саме я хотіла вас попрохати... Ви така молода, і я бажала б дужче підкреслити, що ви – товаришка Ноель. Отже, дозволите звати вас простіше, хресним найменням? – І враз, зі своїм чарівним усміхом, котрий здобув їй у товаристві опінію "непереможної" бельмамам, відгадувала хресне найменння: – Мадмуазель Жанна? Маргарита?..

– Луїза, мадам.

– Дуже гарне найменння... Так, прошу вас, мадмуазель Луїзо, ніколи не забувайте, що людей у нас в домі досить, до вашої ж та Ноелиної диспозиції спеціяльно призначена Юлія... Ну, також можете користати й із послуг Марусі.

Тато підніс на мачуху здивовані очі:

– Марусі? Гм... Та ж Маруся, "шер амі", у нас не на те, щоб щось робила, – і перервав своє речення, помітивши хвилеве вагання Еміля перед склянкою Ноель: наливати чи не наливати вина панночці-"монастирці"?

– Сподіваюсь, що вам там, у монастирі, не вщеплювали огиди до вина? – запитав у Ноель жартовливо, – бо ж без вина адже ж не може бути й Служби Божої? Чи так?

Але мачусі очевидно було не до вподоби, що її едикти скориговано, і тому повернула до перерваної теми:

– Цікаво, – сказала вона, роблячи легкий відштовхуючий рух рукою на знак, що вона не питиме вина, – навіщо ж у нас ця Маруся і яке її тут призначення? Перед кількома днями вона відмовила Марії Андріївні піти за пакунками в місто, сьогодні ж виявляється, що вона не сміє нічого робити... Для чого ж вона?

– Ти ж знаєш, – сказав тато поважно, аж трохи сухо, та ж ураз додав, приязно усміхаючись, – Маруся тут на те, щоб дзвонили її дукачі на намисті, щоб мерехтіли її стьожки та вилискувались вишивані сорочки, їй вистачить і цих обов’язків. Це ж бо, – додав знову серйозно, – genius loci, – і, обернувшись до Ноель, пояснив, – фольклор і романтика тутешнього краю. Щонайбільше, вона може вишивати, мережати, гаптували, бо ті праці не дисгармоніюють з її "couleur locate"...

Обід скінчився при свічках, засвічених у кількох свічниках.

Пізніше ввечері, після наради з татом, мачуха покликала до себе Ноель знову, щоб проголосити їй "родинну постанову".

Тепер, коли мачуха "вирішила", що Ноель черницею не буде, – в тутешньому товаристві дівчина була б цілком неможлива, коли б залишилась такою, як є нині. Не знає ж вона і не призвичаєна до елементарних речей. Узяти б хоч те, що зовсім не личить молодому дівчаті пити за обідом вино. Зрештою, цт ж і шкідливо для здоров’я та, без уваги на те, може викликати цілком "дурне" почервоніння обличчя, ніби дівча раптом згадало щось непристойне. А що Ноель доведеться жити в цім краю, треба, щоб вона знала його мови й обичаї. Тому в найближчому часі візьмуть навчителя, який би вивчив Ноель московської мови. Тепер – березень, то ж до травня вона мусить опанувати цю мову настільки, щоб могла в травні скласти потрібні вступні іспити до інституту дівчат-шляхтянок. Не буде це така страшна праця, бо ж вимагати від неї, щоб вона говорила й писала, "як професор", безперечно, ніхто не буде. В інституті ж навчать її "манер" і "доброї поведінки" та "мистецтва обертатися в товаристві собі рівних"...

Легке нахилення голови означало, що авдієнція закінчилась. Ноель натомість подякувала поправним "ревереансом", але простягненої для поцілунку мачушиної руки "не помітила". І мачуха відразу зрозуміла той німий протест.

Перший камінь стіни, що мала стати між цими двома жінками на все життя, був ґрунтовно заложений.

***

Ноель, утомлена подорожжю і враженнями, давно вже спала, коли її батьки сідали за вечерю. Дівчині снилося, що довкола настроюють різні інструменти для великої оркестри. Потім почалася дуже дисгармонійна музика, дарма, що нею диригував їй симпатичний і з великим "brio" сам Джузеппе Верді. Не прокинулась і тоді, коли біля неї опинилась барвиста постать Марусі. Заложивши на грудях руки, Маруся кілька хвилин уважно розглядала обличчя Ноель. Потім зідхнула і, глянувши на чужу їй, освітлену лампадкою статую Notre-Dame-de-Sion, побожно й кілька разів перехрестилась. Обережно поправила ґнотик у лампадці, знов підійшла до ліжка, перехрестила Ноель і легенько поцілувала її в чоло. Дотик холодного дукача розбудив Ноель. Усміхаючись до "сонного привиду", вона обняла Марусю за шию і тоді прокинулась та пізнала, що це була дійсність. Хотіла розпитати, розповісти, згадати дитячі роки, що про них спомини тепер почали виринати яскравіше, ніж у монастирі, – але... вони обі були німі: одна не знала мови другої...

* * *

Тиждень за тижнем минали серед нудного, але впертого навчання тяжкої для європеїзованого вуха московської мови. Ноель дуже намагалась, а проте розуміла дуже мало. Ще менше розумів її навчитель, коли вона висловлювала за ним дивовижні для неї комбінації звуків, що творили тут звичайні слова, додаючи до них часом і "коментарії", надхнені дотепною Марусею, яка швидко вправлялась у

французькій мові. І ті, немов лапаті, "пажалуйста", клесуваті "взаімаатнашєнія", повзаючі "палєзнасті" й мов позакручувані та мов у вузли пов’язані "удавлєтваренія" та "законасаабразнасті" творили в її розвиненій фантазії химерні зоологічні чи ботанічні зображення, неначе ті абстрактні поняття були назвою кумедних чи страховинних звірят та рослин. Коли ж приходила на поміч Маруся, що годинами сиділа, вишиваючи, в Ноелиній кімнаті, тоді з її "дешифрування" виростали вже неабиякі нісенітниці, що приводили навчителя – чистої породи москаля – у правдивий жах.

– "Цвєлі, цвєлі цвєтікі і пабльоклі" – переписувала в десятий раз Ноель, заглиблюючись у містерійну премудрість, пов’язану з рогатою літерою "Ѣ", потім тяжко зітхала, намагаючись поправно вимовити:

– Цвеле, цвеле, цвецеле...

Маруся хвилину вслухувалась у Ноелин монолог і по-менторськи виголошувала:

– Але де там! І що бо ти, сестро, цвенькаєш? Ану прокажи ще раз...

Дві темноволосі дівочі голови схилялись над "общей тетрадью" (зшитком для вправ), і після різних спроб та дебатів Маруся нагло розцвітала:

Та он воно що! Насилу догадалась! Репете! (Говори за мною): – "Цвірінь, цвірінь, голоцуцики! Та й подохли"! От тепер це – ясно!..

Але ж учителеві ставало "зовсім не ясно", що він мав робити: плакати чи реготатися, вправляючись із такою ученицею. Та платня була добра, учениця явно намагалась збагнути всю ту "бездну премудрості" й ті неймовірні "парафрази" висловлювала цілком бона фіде, а тому він не відмовлявся. Коли ж товариші, студенти-філологи, розпитували його, який має заробіток, – відповідав цілком серйозно:

Навчаю молоду абіссинку нашої мови, – а потім ще додавав: – А порозуміваємось "на зулу-кафрском нарєчії".

А проте, коли вже у вікнах Ноелиного покою показалися спочатку зім’яті й іще липкі від запашної смоли ясно-зелені каштанові листки, вона вже поправно читала кирилицю. На початку ж травня, коли надходив час їхати на іспити до інституту, її покликали до батьківського кабінету.

В кутах великого покою вже дрімали вечірні присмерки, тулячись до темних меблів з моченого старого дуба. Бронзові та мармурові статуї, великі шафи бібліотеки, мисливське приладдя на оленевих рогах і різні незрозумілі, а також пам’яткові речі, що наповнювали покій, як музейну залу, в присмерку робили враження таємної лабораторії. Коли Ноель увійшла в кімнату, Еміль розсвічував великі воскові, як у церквах, свічки на широкому столі до писання, над яким розпинав свої велетенські крила випханий орел. У своїм покою Ноелин тато не хотів бачити инших, як тільки такі "ставникові" воскові свічки.

– Сідай, Ноель, зручніше до фотелю, бо ж хочу поговорити з тобою довше й докладніше.

Цей "вступ" стривожив дівчину. "Напевне, знов якесь нове ще "родинне рішення" для мого "добра", в якому буду "souffredouleur" , – пурхнуло в неї думкою. А тато вже продовжував:

– Говоритиму з тобою не як з дитиною, а як із членом нашого роду, поки що останнім, але з членом, котрий дійшов уже до такого віку, що з ним можна говорити серйозно.

– Слухаю уважно, – коротко відповіла Ноель.

– Ти знаєш, що наш рід – не з останніх у краю, з якого вийшов. Для краю ж тутешнього він був і є чужий. Навіть більше: він екзотичний, і

багато "нашого" цілком незрозуміле "їм". Що ти побудеш рік в інституті, – може, це й вийде тобі на добро, бо там ти побачиш, наскільки "ми" різні та інші від "них", тож і навчишся, як маєш поводитися з "ними". Але ще більше навчишся того, як не маєш робити. То дрібниця, що не добре знаєш мову: на початок того, що знаєш, – вистачить. Але ж не забувай, що вміти "їхньої" мови докладно й поправно – тобі й не личить. Отже, вважай, щоб, коли заговориш "по-їхньому", кожен відразу пізнав, що ця мова – тобі чужа.

В інституті, безперечно, відразу почнуть тебе допитуватись: чому маєш стільки наймень, коли ж тут здебільша наймення короткі, дарма, що до кожного додається ще й батьківське. Але твоє буде для "них" дивним, і не виключене, що й глузуватимуть, зачувши, що повним ймменням треба тебе звати Ноель-Марія-Стелла де Лячерда і Медина Челі. Пам’ятай; москалі намагаються глузувати з усього, до чого не призвичаєні, і найбільш цінені між ними люди не ті, що вміють щось доброго створити, а ті, що майстерно висміюють висліди чужої творчости. Але ж ти знаєш, що в твоєму гербі є Кастильська вежа, Арагонський лев та білий лебідь вікінгів, володарів морських. Тобто твоя зброя в боротьбі – не сварка, не різкі суперечки, не досадні чи – боронь, Боже, – грубі відповіді, навіть і на в’їдливий глум. На посміховище шляхетність зовнішня без шляхетности душі. А належати до старого й славного роду – це не значить тільки мати деякі права. Ще більше це зобов’язує триматися й деяких непорушних засад і освячених віками традицій та часом – важких обов’язків.

У тобі з радістю помічаю деякі риси нашого роду. Вірю, що ти – "наша" й "нашою" лишишся. То ж пам’ятай, що правнучці лицарів личить бути мужньою й самостійною. Чини, як уважатимеш сама за справедливе, побожне й чесне. Але, якщо тобі буде потрібно помочі в обороні чести й гербу, – я завжди до твоїх послуг.

Постать батька цілковито потонула в сивій хмарі цигарного диму. Лише спідня частина обличчя була освітлена рожевим вогником. Покій, речі, навіть самий час і свідомість реальної дійсности у Ноель неначе

відійшли в безкрай минулих віків. Вона бачила тільки у вікні тонкий, гострий серпик місяця, що вирисовувався на темно-синьому небі, білий, ніжний і вічно молодий. Від нього і прозорого неба віяло весняним подихом нового життя, прочуттям невідомих тривог і радощів того близького, що ось стоїть уже тут, за дверима.

Ноель дійсно уважно слухала й нотувала в пам’яті кожне речення. Ті слова були для неї цілком ясні, самозрозумілі й природні, і вона відчувала цілою своєю істотою їхню правду – історичну й життєву. Але немов чийсь инший голос, не в ній самій, а голос незнаної особи, що стояла поза нею, говорив їй: "От, бачиш: родини ти не маєш, маєш лише рід. Для нього ж не існує ніжність, сердечність, тепло. Тільки – гасло й герб..." І її серце стискалось у маленький, безсилий клубочок, немов притиснений великою вагою стихійної резиґнації. Над ним же вставав спокійно гордий дух. Такий, як ці постаті на стародавніх портретах, де високі, накрохмалені й рясно поскладковані "фрези" не дозволяють у смутку похилити на груди бліде обличчя, з якого дивляться часом аж до розпуки сумні очі. І ніби з глибин тих далеких століть долітав тепер до вуха Ноель голос її батька... чи прадіда... чи основоположника роду, що все ще продовжував свою мову:

– Рід, що віками рахує своє існування, може довільно чи з примусу зміняти місце осідку, землю, нарід, серед якого триває його життя. Це – закон вічного руху, відвічних змін, без яких не було б і самого життя. Але дві речі лишаються постійно незмінні: одна – обов'язок до народу, серед якого живеш. Особливо ж, коли це народ скривджений і поневолений, не вільно ані погорджувати ним, ані бути байдужим до нього та його потреб. Бо лицарський обов’язок і присяга зобов’язують уборонити всякого скривдженого й воювати за слабого. Коли б ти була мій син, я згадав би тобі про посвячений меч; але ти маєш понести в шляхетний бій тільки свій дух та свої здібнощі.

Друга річ така. Зміняти бій на бій – завжди лише в обороні слабого, хай хоч і щоразу цей скривджений і слабий буде инший, – не є зрада. Але зрадою є виректися свого роду, сплямити герб, зламати честь, гасло

й обітниці. Голос роду – безсмертний і непереможний. І хоч би ти для чогось захотіла забути й виректись його, цього не зможеш ніколи, ні для кого й ні для чого. Тож пам’ятай це, щоб ніколи не спробувати. А особливо цього не сміє зробити останній, тим більше у нас, де є гаслом: "Ultino veritas" ...

Цього тобі вистачить, щоб самій вибрати, з ким іти. На всякий випадок скажу тобі: в кожному старому роді спливаються різні крови, але в наших жилах, – інформую тебе, – ніколи не було ні краплини від москалів і жидів...

Ноель здавалось, що роки, а не хвилини пропливли, поки тато замовк. Відчула, себе не розумом, але внутрішнім раціональним почуттям відповідальною й серйозною людиною, котра мусить знати й розуміти, що має чинити. Встала з канапи і, простягаючи батькові руку, скромно, але твердо сказала:

– Обіцяю. Най допоможе мені Бог.

Хвилюючись не помітила, що останню фразу промовила по-еспанськи, як говорили ще її прадіди: – "Valgame Dios!"

Батько також підвівся й міцно, як мужчині, стиснув її руку. Був певен, що прийняв обітницю від свідомої людини, а не півдитини й дівчини...

Не без гумористики Ноель за тиждень склала потрібні іспити й одягла непристібний одяг вихованки "Кієвскава інстітута благародних дєвіц".

2

ПОЧАТКОВА ДРЕСУРА

Рекреації. Падає дах над головою. Непослушна "монастирка". "Шпоньчин" суд.

"Година" листів. Прогулянки.

"Жахливі хлопчиська". Генерал-губернатор Драгоміров.

Вояцька муштра. Київські вулиці.

Вірочка Сулима – "безнадійна парфетка", тобто дівчатко надто досконалої поведінки, що аж дратувала товаришок зразковістю, затулила обома руками вуха і в десятий раз швидко повторяла втомленим, детонуючим голосом:

– ... "тоді імператриця Катерина заключила перемир’я з турками..."

Та проте Вірочка, дарма, що "надмірно досконала", не могла втриматися, щоб не поглянути у вікно. А там – золото дерев роздавало врочисті обітниці пишних прийдешніх свят. Інститутський розлогий сад, повний велетенських паркових дерев, купався в іскристім вині тремтячого й п’янливого повітря та в гарячій блакитній емалі київського осіннього неба. Своїми вітами, що кликали когось, шептав він привабливі казки-мрії. Не можна було не чути цілком виразних запросин, що раз по раз звучали більш-менш однаково: "Любі мої, молодесенькі мої дівчатка! Киньте оту нудну й дурну науку, йдіть сюди, під мої рожево-золоті віти, погляньте на рожеві хмарки над блакитним Дніпром... Пригляньтесь: і ті хмарочки, і ті хвилі – всі вони пливуть у далечінь, незнану, привабливу, широку, повну обіцянок... Далечінь та – саме життя... Життя..."

"Ах!.. Так, так... Життя!.. – І некликані думки переплітались із словами обов’язкової лекції. – Життя – це ж те повне радощів майбутнє... Без нудних лекцій, без настирливих, вічно теркітливих "класових дам", без неминучого паштету з печінки щочетверга, без чорно-гнідого кисілю

щоп’ятниці... Життя – parties de plaisir, прогулянки, спочинок, забави, театри, бали... Життя – і той спокій у вимріяному "вдома"... Ах! Життя – то ж правдивий рай без тіней, без суму, без журби, самі радощі, радощі й ясність".

– ..."і тоді імператрина Катериця затурила переключення з мірками"... – сумлінно вимовляють Віроччині уста, та ні пам’ять не приймає проказаних чужих слів, ані вухо не чує жодного з них. Так, сама Вірочка не чує, що повторяють уголос її пухкі губки. Але ж чує те Оля Богданова, цей "Арієль класи", як влучно назвала її вчителька англійської мови. Чує, і вже, як і завжди, вмить вона там, де є з чого сміятися, жартувати, глумитися, а передовсім, де є якийсь привід порушити інститутський важкий устав. І Оля обережно, навшпиньки, підводить за спину Вірочки цілий гурток цікавих "пересмішниць":

П-ссс! Mesdames, послухайте, як Віра деклямує калмицькі молитви!...

І група дівчат, розвеселених до сліз "затуреною Катерицею", аж падає у дзвінкому голосному сміху. Нове "motto" вмить облітає цілу класу, – і сміх лунає з одного кута до другого, аж поки не зупиниться на чомусь іншому.

Це – година свобідної поведінки. У рекреаційнім антракті, між п’ятою й шостою щовечора, можна голосно гукати, як у лісі, можна стрибати через лави, їсти халву і навіть – лузати насіння. Тобто можна чинити все те, що найсуворіше забороняють інститутські приписи і що саме тому так непереможно приманює. "Можна", але – очевидячки – не є все те і в цій годині дозволене. Та ж у цім часі йдуть на відпочинок доглядачки інституток – "класові дами", що стоять при них невідлучною тінню впродовж цілого дня, від пробудження до сну. В рекреаційній же годині три старші класи залишаються під доглядом тільки одної чергової класової дами, та й та сидить не в класі, але на коридорі за маленьким столиком, на котрому, "як у жидів", стоять дві свічки. Класова дама свідома своєї безпомічності. Вона навіть не намагається доглянути за соткою веселих дівчат, що готові в цій годині на всяку вигадку й

дурницю. Сидить вона тут лише "на випадок" якоїсь особливої події. Звичайно ж читає безконечний роман або виплітає не менш безконечне в’язання— мереживо. Інститутки часами заглядають із класи, переконуються, що "класуха" сумлінно "відправляє шабаш", і використовують годину безконтрольного дозвілля.

Звичайно "відправляти шабаш" припадає на "класуху" з третьої класи, м’якодушну й сентиментальну німкеню, панну Бліду, звану чомусь "жінкою з моря". Вона має багато такту й мало темпераменту, а тому майже ніколи не має відваги чіплятися до старших панночок не тільки з першої (найвищої), а навіть і з другої класи.

Часом при столику зі свічками сидить товаришка та приятелька панни Еліди, француска, мадмуазель Жанна, звана простіше "Жаба". Тож у першій та другій класі це час найбільшої свободи й найгаласливіших забав.

Коло Ольги й Віри твориться гурток. Чути сміх та вперте Вірине бубоніння. Але цього разу Віру справді швидко залишають у спокою, бо ж посеред класи починають приготовляти куди поважніші речі. Катря Вітовська та Наталя Восьмиградова перетягли на середину стіл і поставили на нього стілець. Тим часом маленька, як мавпочка, рухлива кубанка Надійка Хиленкова дбайливо затулює папером невеличкі віконця ромбової форми у важких, дубових класових дверях Закінчивши свою роботу, стає сама "як козацька варта" коло дверей.

– Де ж циркель? – гукає вже зі стільця струнка, як тополя, Катря. – "Найясніша", подай же кружіль!

Ясна, аж блискуче-срібна, гарна блондинка княжна Каратова подає Катрі потрібне знаряддя – великий дерев'яний кружіль, яким креслять геометричні фігури на класовій дошці. Каратова не ображається прізвищем "найясніша", бо ж вона справді має найясніше волосся в цілому інституті. Те признання приймає як комплімент, не звертаючи

уваги на дрібочку іронії, скерованої на її родовий титул, також єдиний на цілий інститут, бо ж Каратова з роду колишніх грузинських володарів і по-московськи зветься "свєтлєйшая княжна".

Катря гостряком кружеля щосили товче в стелю. Але їй не йде праця як слід. Ясно, що без Богданової не обійдеться. Тож за хвилину вони вже обидві відламують значний шмат омітки. Катря обережно схоплює його в наставлену попередницю. Шматок оглядають з усіх боків: усе в порядку, бо ж ніде не видно жодного сліду циркля й сам шмат досить великий. Стіл і стілець вмить віднесли на місце.

– Василевська! Ольго Василевська!

Одначе Василевська немов не чує. Вона майже не бере участи в житті класи, бо вона – старша віком. У класі є чотири такі дев'ятнадцятилітні "бабусі", як їх називають інші вихованки, за що від "бабунь" дістають презирливу назву "бебі". Приятелювати чи навіть цікавитися їх життям "бабуні" вважають нижчим своєї гідности, але відмовити якійсь "товариській послузі" для класи їм, як і всім иншим, не вільно. На це не відважилась би жодна.

До Василевської йде депутація: Катря, Богданова й Восьмиградова. Тим часом чотири "бабусі" в задніх лавках класи обмірковують якісь таємничі й важливі питання. Всі мають розрум'янені обличчя, крім Василевської, що завжди біла, як папір. Всі вони говорять майже пошепки, схиливши чотири голови докупи над якимсь предметом. Коли ж наближається депутація, Іза Метінґер ховає за корсет якусь таємну фотографію.

Василевській виясняють, чого від неї домагається класа, і вона з нехіттю йде за вигадливим тріо. Посеред класи, саме під вибитим шматком омітки, Василевська лягає горілиць на підлогу, Богданова розкладає їй навхрест руки, укладає складки сукні, попередниці та пелеринки, а Катря тим часом кістяним розрізувачем паперу витискає їй

на білому чолі таємний знак. Накінець Восьмиградова обережно кладе біля цього знаку шматок виломаної омітки. Всі три відступають на крок, оглядають свою працю, як мистці, що закінчили мистецький твір. Товаришки дивляться на те все і з радістю прочувають близький бешкет. Хтось тоненько сміється, хтось підстрибує на одній нозі, хтось дає ради. Лише "бабусі" вдають, що їх усе те не цікавить. Віра Сулима, що й далі щиро "кує" історію Росії, та кілька завзятих "читачок", що не пропускають найменшої нагоди, щоб прочитати щось недозволене в інституті, – не цікавляться подією. Ангелина Борган блукає духом у кавказьких горах, куди переніс її Лєрмонтов. Маюша Тарновська схилилася над Memorial de S-te Helene Las casas, Ноель Лячерда Медина-Челі не бачить світу за сторінками Maspero, Марусі Рожникової не відірвати від"Quatre-vingt-treize" . Варя Шиковська щодня плаче над "Domby and Son" Діккенса, Анкевич та Елінська вдвох схилилися над книжкою "Quo Vadis?".

– Mesdames, увага! – і Богданова сідає на своє місце, її наслідують інші. Не обертаючись, вона рахує: – Раз, два, три...

Всі три десятки вихованок старшої класи враз, немов хором, підносять пронизливий зойк і вереск. Зчиняється неймовірна метушня та біганина серед невгамованого крику. Лише Василевська, біла, як папір, лежить, мов мертва, без руху на підлозі. До класи влітає перелякана мадмуазель Жанна. До неї кидається з двадцятеро дівчат і починається кцось подібне до хорової сцени з першого акту "Кармен": – "Нам Мануеліта казала всім", – разом розповідають Хосе всі сиґарери про подію на фабриці.

Так і тут: мадмуазель Жанна на початку не більше розуміє, як оперовий Хосе. Тим часом нерухому Василевську надаремно намагаються піднести чотири найменші вихованки. Класова дама може лише збагнути, що Василевській зробилося зле, і кличе дві міцні "кариятиди" – коридорові служниці, їх є в інституті ціла армія, але їх не називають жодним індивідуальним найменням: кожну з них кличуть лише "дівчино" і конче по-московськи "дєвушка" (між ними й

"гардеробну" служницю, якій, напевне, вже давно минуло півсотки літ). "Дівчата" півнесуть-півтягнуть високу та довгу, як хмелева тичка, Василевську до інфірмарія – шпиталю. У класі ж тим часом продовжується коли не революція, то брокенський шабаш.

– Нізащо тут не залишимось ані одної хвилини!

– Нас тут усіх позабиває!

– Ну, ясно: вже ж почав падати дах!

– Ми тут загинемо! Загинемо!..

– Всі до одної!..

Бідна мадмуазель Жанна хапається за голову, плеще в долоні – звичайний спосіб вимагати спокою й мовчанки, – та надаремно гукає:

– Mesdames, je vous en prie!

Потім уже зовсім суворо:

– Silence, Mesdamioselles!

Пекельний гармидер почула інспекторка Любов Петрівна, що мешкала під класою на нижчім поверсі. Вона здержлива, зрівноважена, ніколи й нічим не здивована й не обурена. За довгий час свого інспскторування в інституті призвичаїлась до найнеймовірніших вибриків бадьорого жіноцтва, повного сил і здоров'я, з невичерпаною енергією, занудженого в інститутських мурах, які здебільша ідентифікували з в'язничними. Вона прийшла і тихо, рівним голосом запитує, що саме трапилось. Мадмуазель Жанна щось плутає в своїх

виясненнях. Любов Петрівна кидає погляд на збиті в гурток дівчата й затримує його на дитячо-прозорих, простодушно-щирих очах Ольги:

– Богданова, qu’ est-il arrive?

А Ольга немов на те тільки й чекала. Вона враз імпровізує ціле оповідання, як усі перелякались, побачивши, що бідну Василевську "напевно" на смерть забило "велетенським шматком стелі, що вже остаточно розпадається".

Класу тимчасово перенесли до рисункової зали. "Что і требовалось доказати", – повторяли задоволені пустунки. Бо ж тут буде незручно вчитись, а тому ніякий учитель не могтиме вимагати, щоб вони добре знали лекцію. Зате ж у залі є піяніно, можна грати, співати й танцювати, бо ж зала велика, а рисункові столики – легесенькі і їх без зусиль можна відсунути до стіни, як стільці. Інститутки ж могли не їсти й не спати, коби лише можна було танцювати й співати.

За хвилину вже нове помешкання наповняють меланхолійно-ніжні звуки прекрасного вальса з-під вправних рук Добровольської, найліпшої піяністки в класі, а пари – "шерочка з машерочкою" точаться, щасливі та вдоволені. Ще б пак!.. Учитись не доведеться аж до завтра, бо зала пристосована до малювання лише вдень. Увечері ж тьмяно освітлюють її тільки дві нафтові лампи. Аж уночі слуга – "Танатос" порозвішує більше ламп. При їх світлі стане видно читати й писати. Тепер же класова дама мадам Рапне сидітиме в коридорі – "шабасуватиме" там при свічках, бо ж мусить пильнувати, щоб ніхто не входив до "небезпечної" класи. Так дівчата позбуваються пильного, недрімливого ока класової дами і тішаться несподіваним святом: вальс змінюється в мазурку, мазурка – на падеспань, а кінчиться все аж "собачим вальсом", що грають його лише двома пальцями, але по цілій клавіятурі. Танцювати під таку музику, щоправда, незручно, зате під її супровід можна співати на всі 36 голосів нескладну собачу пісеньку – "Гав-гав-гав-гав!" Це так смішно й так дуже весело, бо багато галасу й дурійки.

Але на цей раз таких буденних речей замало. Всі настільки розбавлені, що кожна хоче якогось видовища й нових забав. Знов започатковує їх Катря. Вона вже вилізла на великий довгий стіл, що перерізує залу впоперек, і тепер творить своєрідну сцену. Катря ж, справді, має неабиякі сценічні здібнощі. Вона спочатку декламує свої власні власні вірші про "бідних дітей, що сидять без їжі вже багато літ", потім – баладу про інститутські котлети. Особливо захоплюють усіх слова:

Є стіл в тім огиднім буфеті,

Він предовгий і циною вкритий.

Смердять на столі тім котлети,

Бо ж хробак не один в них заритий...

Потому "публіка" домагається, щоб Катря "показала тверську бариню". Катря не дає себе довго просити. Вона починає заклопотано метушитись, рахує неіснуючі пакунки та валізи, смикає за руку неслухняного, хоч і невидимого "Ваню" та витирає носик також невидимій "Машутці". Одначе всі розуміють, що це "тверська бариня" на залізничім двірці чекає на потяг. Монолог кінчається тремтячим питанням:

– Пане жандарю! Скажіть, будь ласка: потяг до Твері піде "о чверть на три чи о п'ять п'ятнадцять?"

– Точно так! – переконано й твердо запевняє жандар захриплим голосом.

– Дуже, дуже вам дякую! – відказує "тверська пані", задоволена "точною" відповіддю.

Далі йдуть солові виступи. Але лезгінки не може бути, бо княжна Орліяні хвора, хіба що Ракоці затанцює чардаш? Але Катрі падає на думку:

– Mesdemes, ви знаєте, що Ноель має приховані таланти? З неї не тільки можна глузувати, що вона не вміє говорити жодною "православною" мовою...

Що Ноель справді не вміє "православних мов" – не дивина Щоправда, народилась вона на Волині, "у преславнім місті Луцьку", певніш, близько нього, але ж до сімнадцяти літ, тобто до весни цього року, перебувала на півдні Франції і там у монастирській школі приятелювала з чужинками, здебільша з подружками-еспанками. Тому романських мов, – як казали інститутки, "мов католицьких", – знала кілька, а слов'янських – жодної. В інституті ж могла розмовитися свобідно в різних мовах, лише не в московській. Катря свобідно говорила французькою, а тому могла навчитись від Ноель і французьких пісень. А вона ж над усе в світі любила пісню. За це Катря почала шанувати Ноель, а тепер, як свій винахід, оповіщала, що Ноель уміє ще й еспанські національні танці.

– Можеш і араґонську хоту? – крутнулася від піяніна вкупі з табуретом Добровольська. – Я заграю араґонську хоту Глінки.

Показалось, що хоту, бодай араґонську, Ноель танцювати може, але "хот" є тисячі, як і "seguidillas". Товаришки замахали руками:

– Ах, облиш! Знаємо, знаємо це "козос де Еспанья". Покинь свої "кози", лізь на стіл і танцюй!

– Без кастанігтів? – питала здивована Ноель. Катря одним ударом ліктя по перевернеій тарілці розтовкла її на шматки і подала Ноель чотири більші черепки:

– Casse une assiette, jette en les miettes et voila les castagnerres" – засміялася вона, імпровізуючи скоромовку й відкидаючи дрібні черепочки на купу тарілок, що їх уживали замість палет при малюванні акварелями.

Рвучкі й переливчасті акорди Глінкової хоти лилися вже дзвінкою каскадою. Перед очима Ноель замиготіли радісно золоті іскорки, як святойванські вогники в теплу, оксамитну ніч. Серце стиснулося солодким сумом, мов давно забуті милі істоти несподівано ласкавою рукою діткнулися душі. Здалека в уяві потягло солодким запахом помаранчевого цвіту, з ніжним мигдалевим присмаком олеандрів. Низький контральт Нієвес, колишньої приятельки ще там, у милому, теплому оточенні монастиря, ніби заслонений далеччю, пригадав слова їх такої улюбленої пісеньки:

El naranje de tu patio,

Cuando te acercas a el

Se desprende de sus flores

Y te lose cha a los peis.

(Помаранчевники твого домівства,

коли наближаєшся до них,

зривають з себе свої квіти

й кидають їх тобі до ніг)

За хвилину маленька постать Ноель уже була на столі. Відбила дрібно й чітко такт танку, а черепочки в призвичаєних пальцях цокотіли

радісно, мов сміялися переливчастим сміхом із дійсности, що ніколи не може згасити іскристих барв приємної згадки ані заслонити спогаду перед духовим зором того, хто хоче жити в згадках про щасливе минуле.

Але ж сучасна дійсність не дозволяла забути й про себе. Нічим не подібна до південної ночі, дарма, що в темно-синій сукні, несподівано появилася на залі постать мадам Рапне. Хота враз увірвалась. Чиїсь приязні руки стягли Ноель зі столу.

– Comment ca vous plait? – почала мадам улюбленою, ніколи незмінною формулою своєї догани. – І вам не соромно, мої пані! Я розумію: можна співати, танцювати, але ж це... це переходить усякі межі. Ви ж робите якийсь кафешантан, і ви, мої панночки, поводитеся, мов підпиті богемки! Вам не соромно?

Її ніс почервонів від обурення, однак ціла постать ні найменшим рухом ані на лінію не відступила від "добрих манер" інститутської взірцевої поведінки. Мадам трималася рівно, як із проковтнутим метром. "Коробочкою" зложені руки не знижались ані не підносилися ні на сантиметр від назначеного приписами місця: на лінії стану, нарівні з восьмим ґудзиком її корсажу.

Пронизливим поглядом перебігала по дівчатках, що вмить зробилися, мов німі. А по хвилинній павзі вже оповістила й присуд:

– Мадмуазель Богданова... Хто це?.. Здається, я чула ваш голос, мадмуазель Вітовська...

Катря відразу приєдналася до Богу духа винної Ольги. Виправдуватися не дозволяв товариський кодекс інститутської етики. Протест, коли вже хтось був покараний, уважали за непристойну легкодушність. Випадало з гідністю й пихою прийняти і відбути, хоч і незаслужену, – як це здебільша бувало, – кару.

Що насамперед карали Ольгу Богданову, це вже стало звичаєм. Класові дами знали її веселу, нездержливу, хлоп'ячу вдачу і не допускали й думки, що може в класі статися така подія, в якій би Богданова не взяла активної участи. Взагалі ж взаємини між інститутським проводом і вихованками влучно характеризував здавна вживаний вислів: це була справді постійна й незмінна "битва русских с кабардинцами" або "турецькі звірства". Те мучеництво вихованки мусили зносити без нарікань, плачів, із героїчною твердістю. Але ж за те з повного серця мстилися безконечно різноманітними вигадками, що неабияк дошкуляли мучителькам-наставницям....

Пронизливі очі мадам Рапне тепер уп'ялися в Ноель, що ще й досі тримала в руках шматки збитої тарілки.

– І це ви, мадмуазель, вихованка монастиря, "монастирка"! Ви зображуєте тут "кафешантанну" діву?! Як це пояснити?! Що ви собі дозволяєте в стінах інституту шляхетних панночок?! Ви псуєте нам наших вихованок, підриваєте добру мораль... Я примушена про це все донести пані директорці. І ви можете бути певні: такі вчинки не залишаться без заслуженої кари! Якщо вас не виключать з інституту, то щонайменше зостанетесь без відпустки на всі Різдвяні свята. Завтра ж про все напишуть вашим батькам...

– Mesdames, – звернулася розгнівана доглядачка до решти інституток, – прошу вас аж до конференції, на якій осудимо цю страшну подію, дуже вас прошу не виявляти, що ви знайомі з цими трьома особами, – вказала вона жестом римського трибуна на три "грішниці" та вийшла зі скам'янілою гідністю з зали, не зважаючи на приглушений хор, що гудів:

– Призвати в суд, Махровий ніс!

– Махровий ніс! Шпонька!.. Шпонтер... Биндичка...

Все це були почесні титули, якими інститутки обдарували свою милу виховницю і які переходили з покоління в покоління.

***

"Година роздачі листів" у дійсності тривала менш-більш десять—п'ятнадцять хвилин, їх уривали з часу, призначеного на прогулянки.

Швейцар (придверник) Йосип, із куртуазії званий "Жозеф", приносив усю пошту інспекторці до помешкання ще перед обідом. Любов Петрівна з поміччю бібліотекарки мадмуазель Дероденко (в інститутському жаргоні – "Маркіза де Руденька") розкладала пошту на групи, для кожної класи окремо. А вже "кариятиди" розносили й розкладали її по столах класових дам, у класах. Кожна класа, йдучи до гардеробних кімнат одягатися на прогулянку, діставала пошту. Одначе читати її негайно можна було хіба тоді, коли вихованки "гуляли" в інститутському саді. Якщо йшли поза інститутську оселю – можна було читати листи аж по повороті з прогулянки.

Перед роздачею пошти спочатку відбувалася "сповідь".

– Мадмуазель Мальчевська, хто це вам пише? – питалася з повною гідністю й спокоєм мадам Рапне, розрізуючи кістяним ножем довгасту коверту.

– Мама... сестричка Тамара... – підносила невинно вгору брови смуглява, як циганка, Ніна Мальчевська.

А класова дама, розгорнувши лист, перебігає очима підпис:

– Ви помиляєтесь. Тут стоїть: "Незабуваючий Тебе Володя". Хто це?

В гурті дівчат, що чекають на пошту, хтось досить двозначно закашляв. Почувся й легенький смішок. Ніну заливає по комірець білої

пелеринки темний рум'янець. Одначе її брови підносяться ще вище, вираз обличчя стає ще більш ангельсько-невинний:

– Володя?.. Та це ж... це ж мій дядя, вуйко тобто... Ну, звичайно ж!..

Ніна трохи невиразно вимовляє звук "л", а, хвилюючись, говорить замість "Володя" – "Воводя". Це викликає вже цілком отвертий сміх і виразний міцний кашель.

– Voyons, Mesdemoiselles, – почервоніла не менш за Ніну й мадам Рапне, – це ж що за інцидент ви хочете витворити? А далі: що то за манери відкашлюватись, мов, вибачайте, перестуджені перекупки на базарі? Посоромтесь!

Ніна тим часом простягає руку по лист.

– А ви що саме хочете? – дивується мадам Рапне.

– Просила б дати мені адресований до мене лист...

– Не поспішайтесь, мадмуазель. Такий лист наперед мушу переглянути я, щоб знати, про що саме пише вам ваш вуйко, – і класова дама відкладає його на край стола, де вже лежить лист до Ізи Метінґер від "кузена".

Ніна, зробивши неминучий реверанс, яким закінчувались усі розмови з начальством, відступила в гурт подружок.

– Мадмуазель Валерія Верещенко! Хто пише вам?

Немов сонце, обличчя Валерії, з короткозорим поглядом блакитних очей, вихилилося з-поза білих пелеринок.

– Мама, – була коротка, але певна й переконлива відповідь.

– Так, це від вашої мами, – подала лист мадам, не читаючи.

Нарешті в руках класової дами залишився тільки один пакет.

– Мадмуазель Богданова! – повернула мадам Рапне в руках досить велику коверту й оглянула уважно адресу. – Я пізнаю руку de Sa Grace, монсіньора Юліяна, вашого вуйка.

Ольга "присіла" в реверансі й одночасно простягла руку по лист:

– Так, мадам, це від вуйка.

Класова дама віддала лист, навіть не розірвавши коверти: було б незручно й нетактовно не мати довір'я до єпископа, що був відомий цілому інститутові. Однак не втрималась, щоб хоч трохи не покартати Ольгу:

– Мені здається, що слід вам, мадмуазель, робити трохи більш граціозні жести...

Ольга склала руки "коробочкою" й схилилася повільно та низько в правдивому – "придворному реверансі". Обличчя мадам Рапне прояснилось:

– Ви, коли захочете, вмієте бути цілком добре вихованою панночкою.

Богданова ввічливо усміхнулася: в її голові саме оформлювалася нова сенсаційна вигадка.

– Одягатися, Mesdames.

Дівчата кинулись юрбою до дверей. Мадам щиро обурилась:

– Але ж хіба серйозно ви не думаєте так іти?! Парами, Mesdames, парами!

Ще остання пара була долі, біля сходів, коли Ольга Богданова поквапливо наближалася до мадам Рапне, яка пильнувала, щоб вихованки виходили як слід, не виступали з рядів, не тримали одна одну під руку й не розмовляли. Ольга затулила пів обличчя хусткою. Мовчки, зі схиленою в хустку головою, зробила Ольга реверанс.

– Що це? А, кров носом? Ну, звичайно, йдіть до шпиталю. Можете там полежати ввесь час прогулянки.

– Щаслива! – зашептала Ользі Катря з останньої пари. – Ах! Виспишся...

Ольга мовчки хитнула головою. Але той жест завважила Рапне, дарма, що був він зроблений за її спиною.

– Мадмуазель Вітовська, залишіть при собі свої кондоленції!

Коло гардеробних шаф – видовбаних у стіні заглиблень, що засувалися білими дерев'яними дверцятами, великими, як брами, зчинилися метушня й веселий гармидер. Чути було різні покрики. Хтось влучно наподоблював гавкання маленького песика, хтось повним голосом співав баркаролу Мендельсона. Оксамитовий Катрин контральт намагався передати басову арію Мефістофеля "На землі ввесь рід людський".

Мадам Рапне, в сукні, підтримуваній гумовими "пажами" – цілою системою гумок та клямр, бігала, кричала, хвилювалась, а її ніс неслушно червонів. Тепер вона цілковито виправдувала свою назву "Гиндичка".

Енергійна, після недавного тифу обстрижена, Надійка вигукувала числа плащів із пелеринками, званих "лівреями", та круглих шапочок – "арештантських беретів", роздаючи їх подругам. Нарешті ціла класа, совгаючи калошами, довгою "гусінню" вирушила з інститутської брами.

На прогулянку ходили в іншому порядку, як в інститутських стінах: там наперед йшли менші, а на вулиці, навпаки, в першу чергу ставали дівчата, найвищі зростом, і з ними побіч ішла й класова дама. Закінчувалася процесія двома "кариятидами" в дрібнокісткованих "сарпинкових" сукнях блакитного й білого кольору у білих попередницях, чорних коротких жакетах і чорних вовняних хустках. За ними – на шість кроків від них, тобто в тім же самім віддаленні, що йшли від інституток "каріатиди", – ступав "молодший швейцар" – Жозеф, не в парадній, а в чорній, буденній ліврей.

Розмовляти на вулиці дозволяли, але потиху. Зате суворо забороняли сміятись або дивитися на прохожих. А вже, не дай, Господи, заговорити з кимсь зі знайомих при зустрічі! Навіть хоч би то були батьки. Цей "злочин" карали побутом в інституті від одного до трьох днів тоді, коли всіх инших пускатимуть на Різдвяні, Великодні чи літні ферії.

А тим часом спокуса чигала на інститутоk відразу, вже на яких сто кроків від інститутської брами. Хіба що йшли лівою стороною вулиці то ще якось можна було врятуватися від халепи. Коли ж переходили відразу на правий бік, то вже без прикрости не обходилось. Небезпеку ж тієї прикрости приховував у собі такий звичайний за тих часів у Києві, скромний і нудний, дерев'яний паркан, покрашений виблідлою зеленою краскою. Він оточував старосвітську, типову київську "папську" оселю з одноповерховим островом, прикрашеним колонами в глибині великого дому, що ще мав круглий садок посередині. Перед самим домом струнко вартували дві ялиці, а з-поза дому виглядали височенні дерева старого саду.

Та ж під час прогулянки інституток на паркан, мов ті чортики з коробочок-забавок, вискакували два збиточники-гімназисти. Зо своїх "високих постів" показували вони інституткам "носи" або язики й гукали на всю вулицю московську пісеньку власної творчости, що в нашій мові звучала б так:

Інститутки, мов качки,

Всі на їжу беручкі,

А, нажершися паперу,

Псують нашу атмосферу...

Спершу мадам Рапне по-геройськи прийняла виклики пустунів і кинулась у словесний турнір із "жахливими хлопцями". Одначе дуже швидко мусила безславно відступити перед несподіваною імпровізацією:

Француз-карапуз підкотився під гарбуз,

Гарбуз тріщить, француз пищить:

хрю-хрю-хрю...,

що була не без їдкого дотепу, бо мадам із походження була француска, а "французи" – це звичайна образлива московська назва для свиней.

Жодного способу не було, щоб воювати з цими шибениками. Не помагали навіть напімнення Жозефа, що в таких випадках трохи відставав від інституток, щоб дозволити собі на свободу в "козацькій діялектиці". Не помагали й спеціяльні скарги інститутського начальства до батька гімназистів, що проявляв повну байдужість до поведінки своїх

нащадків. Мати ж їхня також мала інші клопоти: вона писала в поширенім московськім київськім часописі цікаві фейлетони, а потім нібито заливалася звичайнісінькою горілкою, як тоді говорилось, "до положення риз".

Прогулянок по Липках інститутки не любили, бо раз у раз ходили тими самими вулицями. Спочатку проходили попід вікна інститутської канцелярії й помешкання інспектора. Саме напроти цього будинку й було страшне для "бідних овечок" кубло хлопців-розбишак. Потім дорога вела попри державний банк, виставлений не без претензій у венеціянському стилі. Далі, на протилежному боці вулиці, була резиденція ґенерал-губернатора "Юґо-Западнаво Края" – легендарно славного по всьому Києві генерала Драгомирова, що був тут за царського намісника, але часто поводився як колишній український гетьман. Звичайно перед цим домом класова дама затримувалась і, пропускаючи поуз себе вихованок, нагадувала мало не кожній парі: – Silence, Mesdames! Et attention! Драгомиров, увіковічнений відомим малярем Рєпіним у популярному образі "Запорожці пишуть лист до турецького султана", – людина стихійно запорозької вдачі, дав інституткам гумористичний наказ не вітати його поклонами та реверансами, але, затримавшись, "зробити фронт" по-військовому й, усміхаючись, проводити його очима. Сам же він відповідав дівчатам, "віддаючи шану", також по-військовому.

Цей наказ робив чимало клопоту інституткам і виховному персоналові. Рухатись, ходити, кланятись, вітатись, танцювати тощо вчили докладно – шість годин тижнево. Учителькою тих мистецтв була панна Атамонова, бувша балерина. Але ж ані вона, ані жодна вихователька не знали, як вояки вітають своє начальство. У тих містеріях були втаємничені тільки дві особи на цілий інститут. Так званий "солдат", що його наймення знав тільки Господь Бог. Він мав скромне завдання опалювати інститутські печі й був старий військовий інвалід. Другий – керівник господарської частини, димісіонований полковник кирасирського полку Артур Олександрович Унґер. З Петербургу дали йому змогу – так говорили його вороги – керувати

державним господарством, щоб він полагодив і своє особисте. Полковник дзвонив острогами, виблискував одностроєм і враз здобув собі симпатії в інституток, бо зліквідував ненависний червоний кисіль, глиняні кухлики на чай і навіть усім гидкі, аж до морської хвороби – котлети. Натомість на інститутських столах з’явилася дичина, печені курята, овочі й, "глупого" чаю з молоком, біла кава, подавана у пристойних філіжанках. Тож і в цім "Драгомирівськім випадку" мусив пан полковник сповнити важливе завдання.

На півгодини перед вечірньою кавою провадили інституток до зали. Ставили у ряд, далеко одну від одної, щоб було видко цілу постать, як на танцях. Класова дама скромно сідала в куток, а посеред зали блищав, як на військовій параді, полковник і, як на військових вправах, командував: "Здравія желаю, дєвіци! Сміррно! Рррравнєніє напра-во!.. Правоє плєчо в-пєррьод!.." тощо.

Сміху була повна зала. Мудрість ця не для інституток, але ж новий учитель не тратив терпеливости й не гнівався на нездар, бо ж, здається, його самого ці вечірні вправи з гарнесенькими панночками бавили більше, як інституток. Однак спритний полковник мав іще іншу приємність, бо Драгомиров щиро сміявся, довідавшись про його педагогіку, та й висловив йому подяку за "взірцеве муштрування амазонок". Та й самі "амазонки" дістали від галантного можновладця по півфунта добрих шоколадок у гарних бомбоньєрках. Бо, – як сказав Драгомиров, – "не по чарці ж горілки їм давати за ревність!"

За генерал-губернаторською резиденцією тягнулися нескінчено плоти приватних садів, тихі, мов незаселені вулиці. Широка Катеринінська вулиця, з маленькою церковцею св. Олександра, переходила у вулицю Олсксандрівську і була з одного боку, у верхній своїй частині, оточена прекрасними садами та особливо гарна з боку Дніпра. Починалася вулиця здолини Купецьким садом, де влітку грала першорядна симфонічна оркестра, і переходила до "Царського" саду, що межував із "Палацовим", у якому стояв царський палацик на випадок "високого" приїзду "августейших" гостей до Києва. Закінчувалися ж

нагорі ці сади чудовим Марійським парком, що був гарний не тільки своїм положенням та укладом, але і зразковим порядком. Під усіма цими садами спокійно котив свої блакитні води оспіваний поетами всяких національностей, чомусь рішуче кожному, хто мав нагоду на нього поглянути, милий і симпатичний Дніпро, а за ним – безконечні далекі краєвиди на Чернігівські й Полтавські тихі простори. Проходячи біля тих садів, інститутки тільки зідхали, бо ж усередину вступ їм був заборонений. Тільки напровесні, в часі іспитів, уряди-годи заводили їх до "Палацового". Взимку ж човгали калошами на мокрих або засипаних снігом і не відчищених пішоходах Олександрівської вулиці, що проти саду "Шато де Флер" мала гарну імітацію грецького храму – так званий міський музей.

Чорна колона інституток звичайно повертала, не доходячи до музею, до якого їх ніколи не завели, і темною гусінню знову повзла вгору. Здолу ж, із міста, рухливішого від Липок, долітав злитий в одноманітне гудіння галас вуличного руху. Такі характеристичні для київських вулиць гуркотіння однокінних візків "дринд", або "гітар", по кам'яних, немов зі скам'янілих буханців хліба зложених, дорогах, зіритовані дзвінки трамваїв, що дзвонили майже ввесь час без перерви, та дзвони численних київських церков, що обзивались раз у раз у кожну годину дня.

Зимові ж вулиці здебільша наповняв мокрий сніг. У часі великого снігу та при більших морозах інституток на прогулянку звичайно не виводили. Так само здебільша і в часі відлиги мусили вони сидіти в інституті безвихідно, бо надворі починало капати зі стріх. Біла або часом жовтява імла якось одночасно налягала й згори й іздолини та затирала реальні контури домів і безлистих дерев.

Ця імла, мов молочна запона, здавалось, застилала перед дівчатами реальне життя. Те – далеке, цікаве, повне несподіваних приємностей, що вирує поза стінами нудної в'язниці. А вогкі, холодні завої імли розкручувалися повільно й безнадійно та немов говорили: "Весна життя приходить по морозах школи. Чекайте свого часу!"

І чекали вони нетерпляче та з палкою вірою, що за тією запоною прикрих інститутських відносин здійсняться всі мрії й усе, що нині лише сниться. Тільки дочекатись "випуску"! Здати іспити, скинути остогидлу зелену камлотову сукню, тверду, як бляха, та переодягтись у свою, очевидно, білу чи ніжно-рожеву, м'яку, ароматичну, напарфумовану "своїми" парфумами й запахом рідного "дому", милим і приємним, як повернений по семилітньому вигнанню рай...

З

РІЗДВЯНІ СВЯТА

Раба Божа. Знову "вдома". Англо-український Щедрий вечір.

Вієві маски. Оперовий хірург. Живий "вертеп".

Три солістки – ще не тріо. "Сироти". Ворожба.

"Шовкова пані".

Уже три місяці гнітило Ноель одноманітне інститутське життя, таке ж далеке їй і чуже, як і першого дня, коли вона опинилася поміж сливе дорослими дівчатами, які мали або так часто попадали в психіку дітей, що були примушені нудитись у хаті в дощовий день.

Статут, дисципліна, непорушний порядок існували також і в монастирі, але ж яке все те було інакше! Там кожному була ясна й зрозуміла всяка постанова, усякий припис, і кожен знав, чому саме він має тих приписів триматися. Тут же було, як у війську: сказано, щоб було так, а не інакше, то й даремно було над цим морочити голову, бо ж на всі "чому" була завжди та сама втерта відповідь: "Так полаґаєтса". Часами вона мала відміну: "Так полаґаєтса по уставу" або "Так полаґаєтса по формє!"

Тому й тутешні дні, що сірою валкою зникали разом із листочками відривних календарів у безповоротття, були також немов одягнені в "казьонний" однострій. І не надаремно, вираховуючи щовечора, скільки ще тих нудних днів залишилося до різдвяних ферій, відзначали інститутки їх у своїх "общіх тєтрадях" виключно зерами.

Щоденні пустощі й збитки не цікавили Ноель, навпаки – ще дужче її томили й дратували. Ближчої приязні ні з ким вона не нав'язала. Лекції не цікавили, бо вона вже все те знала й часто в ширшому обсязі. Залишалися тільки книги. І вона читала систематично, здебільша про прадавній світ: Вавилонію, Ассирію, Єгипет – немов навмисне, щоб не помічати того, що було перед очима.

Одного дня пішла чутка, що Вірочка Сулима, більш знайома з Ноель, бо їхніх батьків в'язала стара приязнь, тяжко захворіла. Була тільки зі два дні в лікарні, і то в такім стані, що Ноель до неї не пустили. Третього дня багато інституток бачило з вікон "великої" рекреаційної зали, як до закритої коляси "каріятиди" з доктором укладали обложену подушками та обмотану ковдрами незугарну мумію. А коли на вечірню молитву зібралися знову до зали всі вихованки інституту, директорка звеліла додати до звичайних щоденних молитов ще окрему молитву: "За рабу Божу, немічну дівицю Віру".

Ноель дивно вразило те слово "раба"... Там, у покинутих радісних і вільних країнах, не треба було "рабства" навіть для того, щоб служити Господеві. Щоправда, люди називали себе в молитвах "слугами Божими", бо ж таки й справді більшість із них хотіли служити йому, але не як раби служать грізному володареві й автократові, що невмолимо карає за всяку провину чи й без провин. Служили йому із вдячности за стільки сотворених Ним радощів, за красу світу, за нескінчимі Його дари й милосердя. Та кілька разів уже доводилося тут Ноель почути, що "католицизм" – це тиранія, бо він умішується в найінтимніші деталі життя, в'яже думку, волю, обмежує й упокорює індивідуальність. Це він, "католицизм", зробив ту "бідну" Европу такою шаблоновою, трафаретною, відібрав їй оригінальність і "розмах"... Чи ж так? Там віра,

справді, переплiталася дуже тісно з усім життям, так що неможливо було уявити собі одне без другого. Але ж і тут віра була в усіх формах життя, тільки ж вона була накинена кимсь згори, примусова, "наказана" під страхом неминучої кари. Ноель ніяк не могла забути оповідань про те, що брати товаришок "мусили" сповідатися вдома в "страсну седмицю" та привозити начальству посвідку панотців, що вони справді сповідалися. Знала й із власного вже досвіду, що найбільших кар можна було зазнати за непояву на Богослужбах у "табельні дні", коли святкували патронів царської родини... Помічала, що всі або майже всі з неохотою виконують приписи релігії, без найменшої духової потреби, і що та релігійна "практика" тільки обвантажує життя. Тим часом "там" люди потребували віри, щоб можна було спертися на неї, щоб зробити своє життя легшим і світлим. А тут... Хіба ж може "раб" прийти й притулитися до ніг свого пана з повним ніжности серцем?! І вона молилася за Вірочку "своїй" заквітчаній трояндами Мадонні...

Нарешті надійшли різдвяні вакації. Ноель знов опинилася "вдома". І хоч там мало чим був їй ближчий той "свій" дім, але ж у цих "надземних криптах" була вона принаймні незалежніша та мала бодай дві близькі істоти. Були це Луїза, що приймала життя однаково як і Ноель, та Маруся, в якій вона чула щирість і відчувала щось, коли не цілком "своє", то принаймні не чуже. В зустрічі з Марусею незмінно виринало щось подібне до забутої пісні, приємної й солодкої, але якої не можна було ні докладно пригадати собі, ні цілковито забути.

Вертаючись, думала про батьків. До батька відчувала повну симпатію й пошану та була йому вдячна, що не накидає їй свого авторитету. А мачуха?.. Ну, мачуха була велика перешкода. Ніби якась висока, холодна кам'яна стіна, що несподівано стала їй на дорозі. Обійти того муру тепер ще Ноель не може. Розбити – тим більш. Але, коли настане відповідна хвиля, доведеться той мур "перескочити"... Отже, тоді доведеться зробити сильний розгін до того скоку... Але ще не тепер. Тепер же дійсністю були Різдвяні свята, і навіть ці перші свята "вдома"... мусять же вони принести якісь радощі. І Ноель щиро тішилась...

Але трапилася несподіванка. Вдома не застала вона батьків: belle-maman ще перед трьома днями від'їхала до Монте-Карло, а тато вчора подався до маєтку на полювання. Не було вдома й "Марі-Андре": вона дістала відпустку й поїхала кудись на село.

– А ти собі запам'ятай, Наталенко: "баба з воза — коням легше". Та ми й самі вшкваримо таке свято, що аж закаблукам буде парко...

Дам лиха закаблукам,

Дам лиха закаблукам,

Дістанеться й передам,

– виспівувала задоволена Маруся.

– Ce q’on va s’amuser! , – обнімала й лащилася мадмуазель Луїза, показуючи отримані різдвяні подарунки від Ноелиних батьків. – Але таки найліпший подарунок, що вони лишили нас на свята самих.

– І я ж кажу: будемо колядувати зрання до вечора, – притакувала Маруся.

– А правда, – погоджувалася Луїза, – ми зробимо прекрасне тріо коло вертепу, як у нас, у Провансі...

Але ж із подарунками дістала Ноель і лист, а в ньому мачуха домагалася, щоб Ноель обов'язково провела Святвечір у Сулимів, бо їм уже це обіцяно. "Родина ця бездоганна, – писала вона, – і тобі вийде на користь перебути якийсь час між ними, бо Віра – ще й твоя товаришка, тепер, бідна, тяжко хвора. Це дає тобі змогу згадати про свій монастир та взяти на себе ролю доброго самаритянина".

– Обійдеться й без Сулим, як циганське Різдво без марципанів, – ураз вирішила Маруся. – Нумо, ліпше вчитися колядок, – і вона повною силою низького контральта затягла:

Дівка Маринка по воду ходи-и-ла,

Святи-ий вечір, добри-й вечі-ірі.

І мадмуазель Луїза також умовляла Ноель лишитися вдома на Святвечір. Але по заході сонця Сулими прислали по неї колясу. В листі ж була й дописка немічної подружки. "Будеш себе почувати в нас, як удома", – писала Вірочка.

Ноель усміхнулась. Певне, що так, як і "вдома". Буде так само чемно, буде так само... нудно... І так само згадають про все конечне, але не згадають, як не згадали й батьки, що завтра її, Ноель, іменини...

Так Маруся лишилася вдома сама.

У Сулими, крім хворої Віри, яку принесли до вечері в кріслі, було ще чотири доньки.

"Як п'ять дочок мати, то краще й не жити!" – часто підспівував їхній татко за Марком Кропивницьким, але ж це було тільки улюблене й колоритне мотто. В дійсності він любив усі свої доньки, як і свою високу та кощаву дружину, що, проживши пів життя в Києві, майже нічого не втратила зі своєї англійської вдачі й зовнішности. І вдома всі притримувались англійського "тону". Тому й Свята вечеря почалася квартетом англійського різдвяного хоралу, як годилося на Christmas, відзначеного букетом гостролисника й омели, що був підвішений під лампою над столом їдальні. Такими китичками з червоними ягідками були прикрашені й усі прибори. Це було на честь господині.

Але ж не забули й про господаря. На трикутному столичку-поличці "на покутті", під образами в золочених шатах, стояли на сіні миски з кутею й узваром, прикрашені маленьким "дідухом", перев'язаним блакитною стрічкою. Серед стола велика миса, повна пирогів, за які на початку вечері сховався господар Микола Миколаєвич і, "як закон велить", відбув традиційний діялог із дружиною й дітьми.

– Чи бачите мене?.. – Дай же, Боже, щоб за пирогами...

Хтось чхнув. Це був сигнал, щоб роздавати подарунки.

Коли вже всі втомились їсти безконечну кількість "обрядових" страв, увійшов старший лакей без тарілок у руках і щось потиху сказав Миколаєві Миколаєвичеві. Господар, весело посміхаючись, вибачився і попрохав перейти до великої зали, що вся була залита світлами з великої, розкішної ялинки.

Відчиненими наростіж дверима в прихожу влилася ціла хвиля звуків: сміх, вітання, гомін молодих голосів, шелест шовку. У залу вступив майстерно замаскований довговолосий козак, із прозорими великими віями. Був це "Вій", що привів із собою цілу зграю постатей, щоб вітати господарів із Святами.

– Ряжені, ряжені! – раділи всі дівчата несподіваним гостям, називаючи по-московському маскараду.

– Колядники! – поправив "спудей" Могилянської Академії в оздобленому золотом кунтуші.

А "Вій" представляв приявним:

– Мої джури: Козак Мамай, Бассаврюк... Панночка в Замку... Горда полячка... Андрій і Остап...

– Чомусь не бачу старого приятеля, Тараса Бульби? – відразу справно зачав господар.

– Занедужав, бідолаха, – доложила баба Риндичка, притримуючи за пазухою свитки в'язанку бубликів і горілчану пляшку. – Ще зранку наївся куті, не витримав до зорі, от і "йойкає на... серце" вдома... Дозвольте, пане господарю, поколядувати...

Хтось присів до рояля й добре дібраним хором пролунало:

Добрий вечір тобі, пане господарю...

Радуйся...

Поважну колядку всі слухали серед урочистого спокою. Але тільки що вона скінчилась, виступив наперед козак Мамай:

– Мені ваша сумна! Послухайте моєї! – і затягнув високим, дзвінким тенором:

На синьому морі, під припічком долі...

Де куца собака обметицю їла, –

підхопив круглий Бассаврюків бас, а за ним увесь хор колядників:

Де не взялася з помийниці супротивна хвиля,

Тому куцому собаці хвоста відкрутила.

І знову продзвеніло тенорове Мамаєве соло:

А я сильно ізлякався...

Хор продовжував:

На темнії луги, на густі ліси, на дикі степи

І на піч у куточок сховався.

Через комин поглядаю:

Там вареники-невільники в сметані потопають,

А я до них велике милосердя маю –

В бездонний глечик усіх повкидаю...

Вибухи сміху за кожною новою фразою, прекрасна інтерпретація, щировеселі пустощі колядників витворили в освітленій залі справді небувало веселу наладу. Оля Сулима, добра піяністка, підсіла до рояля й заграла улюблений тоді вальс "Дунайські хвилі". Кілька пар заточилося по залі. Але до піяніна підійшла Риндичка, якийсь час уважно оглядала інструмент, поглянула й за нього й під нього, а потім торкнула пальцем у плече Олю: – Панночко! А може б, і я втяла щось на цій штукерії... Дозволите?

Оля з радістю уступила місце, а Риндичка вже розвішувала на свічниках рояля свої бублики і, підтягши спідниці, щоб добре поставити ноги на педалі, з місця вправленою рукою з повною силою почала бравурну мазурку з "Коппелії". Коли ж у танку перейшло кілька пар довгу залу, Риндичка взяла кілька невтральних акордів і перейшла на палкий, пориваючий до танцю гопак.

Козак Мамай із панночкою, що була одягнена в срібний кунтуш і прибрана безліччю намиста, вискочили на середину зали. Всі вп'ялили очі у граціозну пару... Але враз у прихожій, у якій двері лишилися відчинені й звідкіля виглядали всякі "домочадці" й частина слуг, розтяв

повітря різкий дзвоник. Риндичка нагло урвала гру. Господарі й гості дивилися на двері, що їх відчинив лакей. Але, замість сподіваної нової групи колядників, у дверях появилася висока постать популярного в Києві хірурга Гната Маковського, власника найліпшої київської лічниці. Всі на мить замовкли: такий незрозумілий мав він вигляд – без шапки, без кожуха й навіть без жакета, в самій камізельці.

Микола Миколаєвич кинувся до нього, відразу зрозумівши, що тут не жарти.

Доктор привітався загальним поклоном і, перепросивши, оповідав:

– Маю я в Юріївській лічниці двох тяжко недужих. Коли вийшов звідтіль, то в темному провулку підступили до мене три осібняки й домагалися, щоб я "купив у них моє футро". Отже, це вже втретє цієї зими. Було до вас найближче... Тож, прошу ласкаво, позичте якусь одежину, Миколо Миколаєвичу.

Тим часом Риндичка витягала з кишені пенсне і, скидаючи маску, говорила:

– А чи не простудила вас, товаришу, така несподівана хірургічна операція. Я, хоч і абстинент, але раджу вам насамперед коньяку!

В одежі баби Риндички був замаскований не менш знаний у Києві доктор Модест Левицький, відомий письменник...

Коли враження з пригоди д-ра Маковського трохи затерлося, колядники почали прощатись:

– Нас чекають па Катеринінській, у Тарновських-Забело. Мусимо поспішити...

Попрощалися з гостинними господарями і Ноель та мадмуазель Асту, пам'ятаючи, що вдома сумує сама Маруся.

Але Маруся не сумувала. Чекаючи на їхній поворот, вона ладила другу багату кутю в кімнаті Ноель. Була тут маленька "звіздар" на взірець тих, що тієї ночі носили колядники по селах, була й звичайна пшенична кутя з медовою ситою та всякі солодощі, маківники, горіхи, насіння...

І Маруся докладно розповідала, як відбуваються на селах Різдвяні свята, і співала колядки. Але Ноель і Луїза почувалися трохи втомлені, тому в хаті запанував спокійний, навіть елегійний настрій.

– Ах, – зідхнула й завжди весела мадмуазель Асту: – Цю ніч і в нашім Dieu-le fit проводять винятково... – І вона почала оповідати про звичаї в Провансі...

– Хочете? Розповім і я вам про одну Різдвяну ніч, що залишила в мені незабутнє враження, – сказала Ноель. – Ось ти, Марусю, розповідала про "вертеп". Так там грають ляльки, а я бачила правдивий "живий" вертеп, де грали живі люди, можна сказати, ціле село. Минулого року ні я, ні моя найближча приятелька Ньєвес Ґонсалес про їзду додому на свята не могли й думати. Щодо мене, ви знаєте, чому, а батьки Ньєвес живуть аж у Бразилії. До того ж і в неї, як у мене, нема рідної мами, тільки дуже гарна belle-maman. Між иншим, мабуть, воно так добре й назвали французи мачуху, що її краса буває найважнішою прикметою й причиною, чому вона стає за матір чужим дітям...

Ноель трохи задумалась. Але за хвилинку вже продовжувала оповідання, як одна з подружок, Анрієта д'Ескад, запросила їх обі на Різдвяні свята до маєтку своїх батьків, де їх замок був у Високих Піренеях, близько Карпентра...

– Карпентра? – здивувалася мадмуазель Луїза. – А знаєте, медам, я пробула в Карпентра майже цілий рік. І також бачила там Різдво...

Ну, розповідайте вже, хоч обидві, далі, – нетерпеливилася Маруся.

Ноель розповідала.

Не було там ні снігу, ні морозу, ні голих дерев, перемішаних із чорними силуетами, вкритих жалобою, ялин. Не було там ні важких кожухів, ні отих страшних гумових калошів, пообшиваних смушком, ані саней, ані совгів, ані червоних носів та відморожених вух. Тепле— претепле повітря, напоєне запахом евкаліптів. А крізь той гіркаво-смолистий аромат уже вчувалися солодкі пахощі мімоз та помаранчевого цвіту. На світі ж, що увесь – як суцільна прозора блакитна казка, ніби не існує нічого іншого, як тільки пастухи та зорі, їх бо тільки й видко довкола: перших – по сході, других – по заході сонця...

– Так, так, – втрутилася Луїза, – це, дійсно, така блакитна країна що оспівана Метерлінком у "Синій пташці"... Там повно усміху й погожих радощів...

– Ах, хотіла б і я там колись побувати, – зідхнула Маруся. – Та де там. Розповідай, Наталенко! – і вона притулила до Ноель свою заквітчану голову.

– В тамошніх селах, що приліплені, мов вулики диких бджілок, до кам'яних скель, уже довгі сотки років святкують Різдво Христове однаково, може, вже з тих часів, коли серед тих пастухів жила ще "Народжена на Різдво" моя свята патронка – Наталена... її день є завтра, – продовжувала Ноель.

– Я це пам'ятаю, – сказала Маруся.

– І я теж, – додала Луїза. – Але оповідайте.

– На час "пастушої" Служби Божої опівночі на постеленій у храмі соломі положили живу людську дитинку, наймолодшу в селі. Завинута в пелюшки, заквітчана свіжими квітами, зеленню та стьожками, символізує вона Народженого. Щаслива мати дивиться сяючими очима на своє дитятко. Бо ж знає добре, що від нині воно має на собі Боже благословення і щастя для нього забезпечене на ціле дальше життя. Та ж не тільки ті двоє мають що робити біля Вифлеємських "яселець" – кожна сільська родина виряжає до них бодай одного свого члена. Он попереду стоїть "старший пастир". У нього в руці тонка, мережана, золота зоря-звізда. За ним – живі, правдиві ягнятка...

– У церкві? – скрикує здивована Маруся.

– Атож! Вони чисто вимиті, розчесані, мов забавочки, прикрашені різнобарвними стрічками та обвішані переливчастими дзвіночками, що ввесь час акомпанують урочистим співам людей. Часом якесь і замекає повним голосом... Але того вже пильнує цілий гурт хлопчаків-підпасичів, що з сопілками стоять довкола череди й під час Служби Божої грають перед яслами свої гірські свіжі мелодії. Також на показному місці стоять рибалки з живими, свіжо зловленими рибами, що, виблискуючи сріблом, тріпочуться в перекиненій на плече сітці.

– З-за плечей типової селянки з бронзовим обличчям – "Magalido", що ось тільки злізла з прикрашеного ослика, виглядають усміхнені чорноокі дівчатка. "Ґвардіян" із Камарґи, що пасе там череду рогатої худоби, так вичистив відзнаку своєї гідности – срібний тризуб на високому держалні, що його три гостряки виблискують, як вогники свічок. Три східні володарі, маги чи мудреці у своїх високих тиярах почувають себе тут "цілком, як удома". Плащі тих володарів із численними прикрасами – не підроблені. Це цінна спадщина по прадідах, що її передають із роду в рід. І родина, яка зберігає таку посвятну річ, пишається тим, що "їх плащі куди ліпші, багатіше прикрашені, як по деяких сусідніх селах". Є тут і легендарна красуня, яку люблять...

– Це ви про Савську царицю – Reina Saba? – запитала Луїза. – Знаєте, вона зі своїм почтом дівчат робила на мене найбільше враження. Ах, яка була гарна перед трьома роками! Звали її Оліва... – Olive la Roziere. Оліву бачила і я в тій ролі. Ще й у минулому році вона була дуже гарна та цілком молода. Пригадуєте, як усупереч усім історичним вказівкам, цю орієнтальну володарку прикрашує середньовічний hennin у формі високого стіжка, з якого спливає довгий прозорий завій на оздоблену гермелінами...

– З білих кроликів, щоправда...

– Але так гарно криє сукню з рясною спідницею та тісним корсажем...

– А від нього спадає додолу такий чудовий філіграновий пас та омоньєра...

На хвильку дівчата заглибились у деталі туалети Савської цариці, але їх перепинила служниця Юля.

– Чи ще чогось бажають панночки? – спитала вона.

– Ні, ні, – замахали всі руками.

– То може дозволили б мені піти на нічну Службу Божу?

– Само собою, йдіть, Юленько, а слугам скажіть: хто лишається вдома, може лягати спати, ми вже нікого не будемо потребувати...

– Фу, як добре відпочити без слуг! – засміялася мадмуазель Асту. – Ну, так...

– Савська цариця пішки до церкви не приходить: вона й увесь її почет приїздять верхи на конях. За Савською ж царицею тягнуться маври та мавританки, забувши про те, що вони – "невірні". Цих також приїздить на конях сила, причому на коні звичайно сидить двоє: кожний чорновусий мавр везе перед собою в сідлі загорнену в біле покривало мавританку...

– О, добре вони далися там у знаки! – перепинила Луїза, – бо ще й нині діти навіть співають там пісеньку про пам’ятний "декрет", що його оповістив маврський король "рівно о п’ятій годині"...

– Ну, далі, далі! – просила Маруся.

– Що ж далі?.. Коло мавpів – найправдивіші костюми мають "невірні", бо це живі, теперішні гітани та гітанки, такі, як вони, й нині скрізь по цілій Еспанії. У циганок дивно виглядають їх голови, заквітчані червоними й жовтими гвоздиками, але не так, як роблять скрізь, що квітки власне лежать на волоссю віночком, ні: у них квітки застромлені па довгих стеблинах, немов вони виростають із голов, як із вазонів...

Маруся щиро засміялася.

– А як же старші люди? – спитала вона.

– А, старші – ті на цей святковий день зберігають свої дорогоцінні староеспанські одяги...

– Бо ж вони також добре ще пам'ятають, що аж у XVIII столітті прилучили їх до Франції, котра "десь там далеко!" – додала Луїза, – а тут для них "своя" земля, свої й звичаї, своя й мова...

– До ясел приходить і стародавня Сивіла зі смолоскипами та сувоєм своїх пророцтв про народження Ісуса Христа. За нею – когорта опалених

сонцем бравих римських вояків-легіонерів. Це – туземне парубоцтво. Нарешті, з'являється в церкві сам Цезар...

– Здебільша це буває Марк Аврелій. Я ж бачила разом Двох – Аврелія й Антонія Пія, – додала Луїза. – Зрештою, зайво питатись у люду про історичні події, що в'яжуть його з цими імператорами: факти вже затер час. Одначе пам'ять про ті особи живе, і для всього населення – то "наші люди", "наші імператори". Ще б пак: у кожному-бо селищі, чи містечку, як часто й у нас, стоїть якась давня пам'ятка: руїна храму, статуя, арка, що й досі проголошують "Gloria Romanorum". Нарід пишається тією славою, що її здобули його прапрадіди – римські вояки. Тут оселилися вони з жінками та родинами, згідно зі староримським звичаєм, у таборах-селищах.

– І от, коли вже всі в церкві, – урочисто виголошує панотець: "Північ, християни! Христос народився!.." Тоді дзвонять дзвони, співають хори сопілок і розрадувані люди. Ах, як це гарно!.. З тією піснею підуть і всі з церкви, несучи радісну новину довкола. Пастухи, і маври, і маги, і селяни-верховинці, такі піренейські гуцули...

– Але ж у церкві лишиться до ранку "почесна варта", – додала Луїза. – Так, так. Дитину з ясел візьме щаслива мати, натомість над яслами поставлять серед безлічі свічок монстранцію з Найсвятішими Тайнами. Навколо стають не діти, не якісь там міністранти чи немічні бабусі... Ні, там лишається "при колисці Христовій" цвіт села – найкращі з юнацтва та мужі, здібні носити зброю. І ці римські вояки, пастирі та ґвардіяни, триматимуть "лицарську варту", то молючись уголос, то – напереміну – співаючи колядки...

Луїза відкинула голову на подушку канапи й задумливо додала:

– Народові, що зберіг у крові поганську любов до форми, в душі ж має прищеплену Еспанією містику, однаково потрібні і живий символ – жива дитина, і містичні Найсвятіші Тайни. Однаково ясно бачить він

Христа-Спасителя і в білому кружальці Найсвятіших Тайн, і в безгрішній ще людській лялечці...

– І скільки має він у цім світлої радости! – продовжувала Ноель.– Бо ж він усією душею переживає незабутню для людства святу вифлеємську ніч, про яку, йдучи з гір, пастухи й маври, Сибіла й цариця Савська з обома римськими імператорами співають повним серцем радісну новину: "Христос народився!.. Мир і спокій людям доброї волі"...

Всі замовкли, задумавшись над тими вічними, глибокими словами. Перша отямилася Маруся.

– От як це гарно – сказала вона. – Але ми так заговорилися, що може, й у нас уже північ... Я ж приготовила для ворожби й віск, і оливо – ось піду, засвічу свічки, а ви гасіть там лампу й переходьмо сюди.

Тим часом Луїза, розхвильована згадками, тихо співала рідну колядку:

San Jose se fache

Que l’infernaou

Veni vorran botiqua

Devant soun ouchtaou.

(Святий Йосиф гнівається,

Що той пекельник

Прийшов та відкрив крамничку

Перед його вертепом).

Маруся оглянула таємничу декорацію ворожби. Із темряви неосвітленої зали блиснуло поверхнею сонного ставу велике дзеркало. В ньому відбивалося, творячи нереальний, кришталевий коридор, ще друге дзеркало, квадратове, поставлене між два свічники з тремтячими вогниками високих воскових свічок. За цими освітленими дзеркалами – столик, два стільці і два повні столові прибори. Не було тільки чомусь ножів.

– Ножів не можна, – вияснювала Маруся, – бо ж – не під ніч згадувати, – може, й щось лихе трапитись. А це, – показала вона на дві мисочки, що стояли па окремому столику, – молочна каша і трохи куті; конче мусить бути для "тих". Кутя мусить бути з маком і медом, щоб могли по-християнському справити Святвечір і ті душечки, що прийдуть. Душечки мертвих до молочної каші та меду дуже охочі, – додала цілком серйозно з виглядом знавця трансцедентальних речей.

Вона поправила "психе" – велике овальне дзеркало в рухливих рамах, перетягнене сюди з мачушиного будуару.

Ноель завагалася. Скидалося це на чари, і їй, "монастирці", не випадало ставитися з довір'ям до видимих забобонів. Але також не хотілось їй уразити й Марусі, яка з такою пильністю робила всі приготування та запевнювала, що цього "найпевнішого способу ворожби боїться рішуче кожна дівчина й мало котра видержить". Ноель у цю окультистику не вірила та її, справді, не боялася. Знати ж своєї майбутности й свідомо не хотіла з мотивів побожних, а також і з переконання, що наперед відоме життя може стати зовсім незносиме, як це їй нераз говорили й черниці в монастирі. Тому вирішила не противитися Марусі й залишилася сама в залі. Але тільки що сіла у крісло проти дзеркала, враз почула за собою шелест сукні. Думала, що то прийшла мадмуазель Луїза і, не дбаючи про Марусин заказ "обертатись, що б там не чулося і що б не робилося за спиною", – обернулась і стривожилась. Перед нею стояла та "Шовкова чорна пані",

яку вона добре знала, бо вже багато разів бачила її ще від дитячих літ. Не дуже давно, нарешті, натрапила вона на її портрет і довідалася, що це одна з її прабабунь, яку десь у XVIII столітті уважали за найученішу жінку в Еспанії, Ісидора-Марія де Лячерда, "la dotora", визначний професор мадридського університету. До її голосу свого часу з увагою прислухувався ввесь учений еспанський світ. Коли Ноель була ще зовсім маленька, вона часто зустрічала "живу" отсю "Шовкову паню", розмовляла та гралась із нею у великих залах бабуниного старовинного дому й у затишних місцях її велетенського парку. Бачила її й у стінах провансальського монастиря. І тепер, побачивши свою приятельку, Ноель забула про реальність і пішла їй назустріч. Тим часом "Шовкова пані" зробила рух білою тонкою рукою, на якій висіла чорна агатова вервиця, ніби відсувала все те, що Маруся приготовляла до ворожби. Підійшовши близько до Ноель, нахилила вона трохи голову, немов притакуючи, а її гарні уста поворушились: Ноель цілком виразно вчула ті самі слова, що вже чула від батька: "Ultino Veritas".

Звук того голосу, глибокого й свіжого, немов дотик електричної іскри, пробіг по всіх нервах дівчини. Перед очима пролетіло в швидкій хуртовині образів і барв безліч видінь. А серце наповнялося зовсім незнаним почуванням. Не було воно подібне ні на страх, ні на здивування. Здавалось, що вона втрапила в таке своєрідне духове довкілля, що не мало в собі нічого подібного до реальної життєвої атмосфери... Ще помітила вона, що їй завмирає віддих і темніє в очах...

За якийсь час Маруся й Луїза знайшли Ноель на килимі, кілька кроків від чародійної бутафорії, в тяжкій млості...

4

ПЕРЕД БАЛОМ

Непереможена балетниця. Реабілітація.

Мачушина інтервенція. Низка класичних абсурдів. Еремітка. "Синиці".

Передбачений час. Доньки мистців. "Мамки".

Мати Єлисавета.

Класові дами даремно нагадували про "добрий тон" і безвислідно сердито вигукували: цілий інститут хвилювався й гудів, як сполоханий рій. Та й як же інакше поводитися, коли прийшли сливе одночасно дві такі великі й майже неймовірні новини! Перша – що в карнавалі відбудеться інститутський урочистий бал, на якому будуть приявні й батьки інституток та – що було далеко важливіше! – "гості" – вихованці кадетського корпусу. Друга ж новина ще більше хвилювала. І була це не якась там чергова видумка, а безсумнівна правда. Бо ж у великій залі, під царськими портретами, оповістила її привселюдно сама директорка: в цих днях інститут відвідає Імператриця Марія Федорівна, а з нею прибудуть два чи три великі князі. І... навіть усі вони можуть бути на інститутському балі!..

Кожна була дуже цікава: яка цариця, як вона поводитиметься, як буде одягнена, як виглядають великі князі та як вони ставитимуться на балі до вихованок? А що ж, як навіть будуть танцювати?!. Дискутуючи на ті теми, інститутки ввечері й уранці, а то й серед дня запопадливо працювали над ідеальним виглядом своїх нігтів і бездоганною білістю зубів. Чомусь уважали вони, що в цьому суть найважніших подробиць "доброго тону" й краси.

Про лекції ніхто не дбав. Дарма, що кожен професор підкреслював інституткам, що її Величність напевне буде цікавитися саме його предметом, "безперечно" прийде до класи на його лекцію й конче буде сама питати вихованок. З усього ж учительського збору одна тільки вчителька танців, бувша балетниця імператорських театрів, на найменння так само, як і очікувана цариця, – Марія Федорівна, нікому не

нагадувала, що "цариця прийде на її лекцію", але ж муштрувала інститутоk, як старший десятник у війську. І так, як він, лаяла "всіх і вся".

Щоправда, праця, яку вона вирішила виконати, не була легенька. Але Марія Федорівна завзялася від свого проекту не відступити. Доказувала вона, що всі рецитації, декламації, продукції піяніна й подібні втерті точки, трафаретно конечні на кожній учнівській вечірці, дошкульно нудні.

– Тільки добре впорядкована танкова програма була споконвіку й до кінця віку буде єдиною блискучою забавою па врочисто-святковій вечірці! – це було її непорушне кредо і profession de foi.

І вона так завзято воювала за свої переконання на всіх учительських конференціях, що, зрештою, перемогла всіх. Тож після "вступної" кантати на випадок "авґуетєйшої присутносте на балі" та єдиної музичної точки – гри Миколи Віталієвича Лисенка на роялі – ціла програма перейшла до рук самої Марії Федорівни.

А коли це сталося, вона не зволікала ні хвилини, а враз почала "муштру" балетних умілостей. Сказати би, вступом до тієї муштри був наказ Марії Федорівни, щоб усі вихованки, без вийнятку, пройшли класами перед нею в "поході грацій". Цей похід виглядав так, що інститутки за тактом музики проходили, а водночас виконували руками гармонійні рухи над головою й переступали з пальців на п'яту так, щоб носок правої ноги доторкався підлоги одночасно з п'ятою лівої, і навпаки. Балетниця уважно оглядала кожну вихованку та, зморщивши свої наліплені брови, робила в пам'ятковій книжечці таємні, часом довгі помітки.

Тим часом ухвалили програму, яку вона уложила. Але ж повний тріюмф чекав Марію Федорівну після того, як вона покликала на одну з чергових проб повний склад інститутського начальства, що пришило

захопившись балетом малих "семачок", десятилітніх вихованок першого року науки в інституті. Була це власна композиція вчительки: весняна ідилія квітучої левади, куди позліталися метелики, мавки, жучки, бджілки тощо, щоб радіти з життя. Чудовий був і менует та гавот, де танцюристки виступали в напудрованих перуках та "паньє". Непогана була й обов'язкова "русская", що цього разу мала комічний деталь: бояринями в кокошніках і душегрейках були, як на сміх, всі до одної німкені, бо ж ніхто, як вони, не надавалися так на "русских красавиц": високі, поставні, круглолиці, з обличчями, як кров із молоком, та рухами "плаваючих лебедів".

Але й на тій пробі виконали інститутки тільки деякі, вже вивчені точки. Дальша частина програми ще тільки творилася. А тому після обіду, замість вести на двогодинний прохід, зганяли "фігуранток" і "солісток" до великої зали. Та перша, маленька, безвиразна й безбарвна жінка, що видавалася тільки додатком до рояля, а не окремою істотою, покірливо вибивала на клавіятурі день у день ті самі мелодії, а Марія Федорівна, переплітаючи свої вказівки та завваги добірною лайкою й ущіпливими дотепами, відбивала такт долонями:

– Раз-два-три... Раз-два-три... Ізо, не став же ноги по-коров'ячому. Раз-два-три... Ваше преосвященство, Василевська, звольте ласкаво прислухатися: це ж гавот грають, а не "іспола еті деспота" вам співають!

– Ну, досить уже "отарного" танцю... Солістки!

Та перша жваво розсипала на роялі блиски та іскри "тореадора й іспанки". Бо ж: "Балетний виступ без еспанських танків – однаково, що стіл, обслужений без соли!"

Зацокотіли кастаньєти: "іспанка" Мальчевська заточилася перед "тореадором" – Мариною Данильчуківною. Ті, що не танцювали, могли

сідати на лавках попід стінами. Несподівано погляд Марії Федорівни впав на обличчя Ноель і вловив на ньому щиру посмішку.

– А ти, сонна одаліско, чого зраділа? – Марія Федорівна "тикала" всім вихованкам і всім давала додаткові прізвища. – Ну, кажи, чому смієшся?

– Смішно ж, Маріє Федорівно, бачити, як Марина тримає кастаньєти!

– А що ж так у тім тебе втішає?

– Бо ж вона тримає їх, як гітана, а тим часом зображує торера. До того ж чоловіки чи парубки ніколи не підносять кастаньєтів таким рухом над головою, бо то рух тільки жіночий. А крім того, Марина відбиває "хоту"...

– Чи бач? – здивувалась чи розгнівалась балетниця. – В якому ж це університеті ти таких мудрощів набралась?

– На кожній "плаца", у кожному "патіо", на всіх вулицях це можна бачити.

– Де, де на вулицях – у Києві чи в Кобеляках?

– А хоч би у Сан-Себастьяні, або в Сан-Хосе. Також і в Піренеях на кожнім ярмарку повно гітан...

– Ах! Ну, то ти так і говори! Я ж забула, що ти в нас "знатная іностранка".

Біографія Ноель була відома й Марії Федорівні, як і всьому інститутові.

– У-гу-у! – протягла ще раз Марія Федорівна й продовжувала, – раз-два-три... Раз-два... – І нагло урвала та вже зовсім поважно звернулася до Ноель: – А може, й ти вмієш якийсь із тих танців?

За хвилину Ноель уже показувала вчительці, як бере в руки кастаньєти "християнка", а як "гітана", а потім під звуки балету з "Кармен", не знаного в інститутських стінах, кинула цілий жмуток рухів і постав, що зілюстрували "малагенью", "севільяну", "фламенко", "халео". Марія Федорівна вже не лаялась і не злословила. Змінюючи один танок на другий, зупиняла вона Ноель і сама робила кілька танкових кроків, бажаючи поправок, немов вони змінили ролі. Скінчалося тим, що вчителька почала цілувати Ноель і оповістила:

– Годі з "тореадором і іспанкою". Цієї каші не буде. А на еспанські танці підеш ти, Ноель, з "хотою". Маємо чудову музику Гліпки, що її всі знають...

І так Марія Федорівна, сама того не знаючи, робила для Ноель велику послугу й давала їй повну сатисфакцію, бо поручила танцювати перед царицею ті самі "кафешантанні" танці, за які мадам Рапне грозила отій "дивовижній монастирці", що "деморалізувала" своїх подруг, вигнанням з інституту. До речі згадати тут, чим скінчився тодішній напад мадам Рапне на Ноель.

Директорка, діставши інформації від класової дами, повідомила нерідну матір Ноель, що її пасербиці грозить видалення за недобру поведінку. Мачуха ж дівчини, шляхтянка з Галичини, вельми енергійної вдачі, як і цілий її "войовничий" рід, замість відповіді, сама приїхала до інституту.

На її домагання зібралися в директорки всі "компетентні у тих справах" члени інститутського начальства. Коли мачуха почула, що всі обвинувачують Ноель "у занадто вільній поведінці", відразу згодилася, щоб ту "дівчину звідсіля забрати".

– Але на тому справа не скінчиться. Я буду приневолена подати до преси, що ваш інститут уміє так основно псувати дівчата в короткому часі, що покірлива, тиха, побожна й слухняна дівчина, взірцево вихована в монастирі, моральна в найменших дрібницях, – стає небезпечна для моралі инших. Гадаю, що мені, як її нерідній матері, дадуть віру, бо ж я, мачуха, не маю чого за неї особливо заступатись. А крім того, я спробую на ту справу звернути увагу, може, ще компетентніших осіб, як тут приявні...

Коротко кажучи, вислід тієї "милої" розмови був такий, що Ноель і надалі залишилася в інституті. Про "хоту" ніхто ніколи не згадував, але її товаришкам і вчительському зборові наказали пам'ятати, що дівча "виросло під зовсім иншим небом, ніж те, до якого вони тут звикли". До того ж, ще й здоров'я Ноель із весною дуже погіршало, її остаточно примістили в окремому покою в інфірмарі. Так стала вона інститутською самітницею.

Інститутський лікар д-р Артур Шефер оглянув хвору й вислухав її. Між иншим, креслив їй лінії на плечах та грудях. Коли ж дівчина вийшла з його кабінету, махнув рукою.

– Може, до кінця науки в інституті ще витримає. А далі – то вже не наша річ.

– Хіба ж таки й справді так серйозно? – захвилювалася добросердна Юлія Миколаївна, лікарська помічниця – "старша сестра". Вона жаліла кожне молоде життя й усіма способами намагалася зберегти його. – Але ж можна ще спробувати, докторе...

– Сестричко! – перервав її мову лікар, – що спробувати? Які можуть бути спроби побороти систематичний абсурд? Та й не один! Цілу низку класичних абсурдів, що з них складається вся тутешня система. А найбільший – це наш інститутський статут, взорований на давнім, зложенім ще мадам де Ментенон для виховної жіночої установи у

Франції. Відомо ж, що, "что русскому здорово, то немцу смерть". Але ж ця думка залишається правдива, коли її відвернути. Подивіться самі... – лікар почав вичислити характеристичні своєрідності інститутського життя. Згадав насамперед одежу: важкі, камлотові сукні з таким декольте, що з нього мусять виступати плечі "на два сантиметри". Прикриті ж вони тільки батистовою пелеринкою. Тим часом у клясах по кожній лекції відчиняються усі вікна, незалежно від того, скільки ступенів морозу надворі. І на наукою раз у раз "провітрюють" усякі помешкання, а між ними й спальні, які потім ніяк не можна нагріти. Видима річ, що все те було б добре для Франції, особливо для її тепліших країв. Далі спинився доктор на укладі лекцій та щоденних праць. Дівчата мусять щодня просидіти по 10 годин на одному місці. Бігати, кричати, скакати на перервах їм не дозволяють. Можуть вони тільки поважно проходжуватись. Замість руханки й вільних танців, щоб бодай трохи зменували б дошкульну недостачу руху, – балетні вправи з безконечними ходами, поклонами, "позиціями", "шассе-круазе", "глісадами", мало не "пуантами". Далі – їжа. Напричуд несмачна й нераціональна. Зовсім природно, що діти її їсти не хочуть, а натомість напихаються всякими солодощами.

– Коротко кажучи, – щиро обурювався лікар, – і для здорової загартованої дитини, все те – велика й тяжка проба. А ця ж – із сонячного Провансу, де вона звикла не тільки до сонячного тепла, але ж і до теплого усміху, до ласкавих облич черниць, що навіть у чорній рясі ніколи не тратять життєрадости, бо ж їм немає чого журитись. І от, цю дівчину привозять у холодну, сіру казарму, вчать "ставати в ряд", їсти нестравні "пиріжки" й товаришувати з людьми, що вважають за ідеал пристойности "тільки те, що трохи нудне", а за "хороший тон" – ніколи ні з чого не бути зовсім вдоволеним, пристосовуватися до психології людей, що... ну, що починають свій день прополіскуванням своїх кишок гарячою водою, званою "чаєм", "русскім чаєм", чорт би його взяв! Ні, ця дитина ніколи не навчиться "тужити за недосяжним" і прямувати до "туманних ідеалів". Кажу вам, сестро, ця дівчина мусить умерти не від туберкульозу, а від того, що вона тут без коріння, вирвана зі свого

ґрунту й пересаджена в цілком чужий. І тому вона й сама всім і завжди – чужа, чужа й одинока, самітня. Так чим же їй поможете?..

Юлія Миколаївна сперлася па стіл, її втомлене й зів'яле обличчя порожевіло. Трохи звогчені очі заблищали. Докторове порівняння Ноель із рослиною без коріння викликало в глибині серця несвідомий образ хирлявої пеларгонії в засохлому вазонку, що, може, в садку, на світлі й у теплі, була б помітною "кольоровою плямою"... Чи ж не така й вона сама? Не усвідомляючи собі, кого якраз їй жаль – себе чи Ноель, схвильовано запитала:

– Але ж, Артуре Олександровичу, є ж якийсь спосіб?

– Гм... Ну, є. Аж два! – різко, як це буває у добрих із природи людей, відрізав лікар. – Перший: зробити з цієї дівчини тверду суху єгоїстку, що цікавилась би тільки своєю власною особою, а ніколи інікому не дала б і частиночки свого серця. Бо ж тут для неї дружба – розчарування, непорозуміння, коротко – трагедія. Або...

– Або? – підвелася голова сестри, зв'язана білою хусткою. – Або другий: порадити їй, щоб не зважала на ввесь тутешній порядок: на "товариство" з його традиціями, тоном і забобонами та опінією громадянства. А передовсім не зважати на власну родину й із "кисейної баришні", на яку її дресують, перетворитися на одиницю, що знає, чого хоче, але не має нікого, на кого могла б покладатися, крім себе самої. Це – моя прогноза для неї. Коли ж вона не схоче жодного з тих двох ліків, то ви, сестро, що сприяєте їй, будете проводжати на цвинтар її труну. Так! Бо вона помре не з туберкульозу, кажу, а з нудьги, з порожнечі, з душевного холоду, з недостачі душевної поживи. Одне слово, як рослина без коріння...

Ноель остаточно перевели із загального помешкання до окремої "рогової" кімнати в шпиталю, де вона мала постійно проживати. Був це запасний покій, що його тримали на випадок масового захворування

інституток. Тому й він майже завжди стояв пусткою. Два великі вікна й скляні двері на терасу-балкон провадили в гарний інститутський садок, з великими старими деревами.

Ноель жила зовсім сама. Сестра-жалібниця Аліна Михайлівна мешкала в сусідній меншій кімнаті, приходила ж щовечора "пити чай", позичити якусь книжку чи просто трохи поговорити, тобто ніби відвідати. Поза тим Ноель не мала ніякого "догляду". Вернувшися "згори" по науці о четвертій годині, дівчина залишалася сама та, змінивши однострій на вигіднішу власну одіж, могла жити й робити, у що хотіла, без тих безупинних "завваг", що, мов павутина, оплітали кожен рух дівчат там, "нагорі".

Такі умови життя були найприємніші. Крім усього іншого, дуже перешкоджало Ноель зблизитися до своїх шкільних товаришок незнання московської мови. А тих, що "думали" по-французьки, було в цілій класі, крім неї, тільки три: кавказька княжна Каратова та дві українки – Марина Данильчуківна, що її мати була француженка, і Маюша Тарновська, з відомої родини українських діячів. Одначе й вони не відповідали вдачею Ноель. Княжна – гарна, як тонка англійська гравюра, обожнювала власну красу, свій титул "найяснішої" і цим виповняла свій світ, що ставав цілком відрубний від світу іншого. Марина, скромна й тихенька, з дрібними рисами в обличчі, чисто-гарнесенька французька "агнеса", не мала ні на що власного погляду чи якогось окресленого бажання. Була типова "добре вихована панночка", що вміє приємно усміхатись і слухати старших та загальної опінії. Маюша ж, дуже розвинена умово, дотепна й досить зла, що було видно з її колючих сарказмів, навмисне підкреслювала, що вона негарна і так ставила психологічні перешкоди, щоб критикувати її зовнішність та як-небудь співчувати їй. Але ж видко було, що те підкреслювання мало потішало бідну дівчину. Щодалі ставала вона все з'їдливіша й дражливіша. Часто глузувала навіть із себе самої. А проте Маюша була одною з найближчих подруг Ноель. Зближувало їх не тільки те, що вони говорили однією мовою, а ще й щось інше. Маюша була "шифристка", тобто відзначена за добрі успіхи в науці, а крім того, була й найліпша

математичка в цілій класі. Ноель же ніяк не могла дати собі ради з московськими математичними термінами. Коли її вперше покликав до таблиці професор математики, то слухав її відповіді з великим здивуванням, а потім не витримав і зареготав:

– Вибачте, мадмуазель. Я спочатку гадав, що не розумієте ви. Тепер же признаюсь вам щиро: нічого не розумію я.

Тож треба було якось порозумітися. В цім прийшла з поміччю Маюша, що перекладала для Ноель французьку математичну термінологію московською мовою. Так постали зшитки, рукописні підручники французько-московської математики. Інспектор, довідавшись про них, назвав їх жартом:

– Ad usum Delphini .

Маюша підхопила дотепну назву:

– Якщо Лячерда – дофін , то мені належиться титул єпископа Фенелона.

Так і залишилися до самого кінця побуту в інституті з цими назвами й жартом титулували одна одну:

– Altesse!

– Volte Grace!

Іноді останню назву змінняли характеристикою Фенелонового учня. – "Pett Demon" ("Чортеня"). Але Богданова не пропустила нагоди, щоб додати своєрідний варіянт: тому що Маюшу називали Архимедом за її ерудицію та начитаність, то Богданова для зручності скоротила те наймення на "Ах метка", що нагадувало їй рідний Крим, де жив її славнозвісний дядько архиєрей.

* * *

День балу зближався, через що все менш притримувались усі порядку інститутського життя. Увечері, від 5 до 8 години, мадам Рапне нічого не повторяла так однотонно, як заклинання:

– Apprenez, apprenez, Mesdemoiselles, apprenez!!.. (Вчіться, панночки, вчіться!).

В одноманітному притишеному гудінні, що звичайно панувало в класі, зненацька виривався напівстримапий вигук, приглушений сміх. Часто вставала зі свого місця то одна, то друга інститутка і, підійшовши з приписовим реверансом до столу класової дами, прохала дозволу йти на танкову пробу або на вправи музики чи співу. І це "Herumkutschiren" (їзда в колі довкола), як називала фройляйн Оттилія кожний рух по класі, – не карали й не нагадували, що один із найважніших обов'язків вихованок поміж 5 і 8 годиною – це сидіти спокійно па своєму місці. Ті ж, що вже вивчили лекції, могли читати, вишивати, малювати, писати листи (тільки до батьків). Навіть було можна й тихесенько розмовляти зі своєю сусідкою, але так, щоб це нікому не перешкоджало вчитися. Коли ж хто хотів чи потребував поговорити з товаришкою, що сиділа десь на іншій лавці, то на це треба було попрохати дозволу класової дами й докладно вмотивувати, чому інститутка пересідається: чи хоче спільно вчитися або вдвох читати одну книжку, чи помогти в вишиванні тощо. Тоді класова дама наперед запитувала вихованку, чи вона вже вивчила свої лекції. Коли ж дістала позитивну відповідь та коли мотив прохання був досить важний, дозволяла йти до чужої лавки. Іноді ж такі прохання класова дама відкидала без жодних пояснень: немає в цьому жодної потреби!

Тоді всякі аргументи, докази й інтервенції були зайві. Як дали наказ, то вже жодні прохання не могли його взяти назад. Узагалі ж із усього інститутського персоналу класові дами були найтерпкіші. Вони немов підкреслювали, що ненавидять своїх вихованок, викликали їх постійну й

безоглядну війну без замирень. Видима річ, були й рідкі вийнятки, що тільки потверджували загальне правило.

В чому була причина тієї ненависти й переслідування, тяжко сказати. Мабуть, виховування підростаючого жіночого покоління день у день рік у рік, а часом і ціле життя, безмірно томило тих жінок, здебільша самітніх, зів'ялих в одноманітній і нелюбій праці на шматок "насущного". Ніколи не зазнали вони ні родинного тепла, ні спокійної, затишної атмосфери, прихильности чи ласки. Класові дами, чужинки, були це звичайно добре виховані й освічені чужинки – француженки й німкені – спеціяльно запрошені на вихованок, діставалися до інститутів шляхтянок. Тут вони мали забезпечене ціле життя: платню, помешкання, їжу, світло, опал, а навіть, згідно зі старовинними статутами, належались їм окремі додатки (як і придворним дамам) на пудру, перуки й на свічки. Але ж одночасно їм так само слід було прийняти день у день, рік у рік таку ж саму порцію прикрощів від своїх вихованок. Що п'ять років платня автоматично збільшалася. По 25 роках могли покинути службу й діставали доживотну платню. Але ж могли служити й далі – і 30, і 40 літ. Тоді те, що назбиралося з доживотної платні, видавали "на руки" усе враз, коли класова дама покидала працю.

Крім чужинок, були між класовими дамами й московки, переважно інститутки-сироти, що вчилися "за заслуги батька" на державний кошт. Скінчивши шкільну науку, така "державна сирота" не мала куди йти й не була здібна заробляти на прожиток. Тож вона залишалася в інституті, щоб продовжати далі традиції своєї "альма матер", традиції ті самі, що колись цілий час дошкуляли їй самій. Спочатку така дівчина була т. зв. "пепіньєрою", опісля "допомічною дежурною", а врешті ставала вже правдивою "класовою дамою". За 30-40 років така "синиця"-сирота здебільша ненавиділа ввесь людський рід, а особливо його жіночу половину, а з цієї половини – найбільше молодь, бо ж до молодих належала будуччина. А в "синиці" не було ні минулого, а ще більш не надіялася на будуче. Все, що минуло, було без приємних спогадів, без — подій, без усміху, без бур, повне сірої нудьги та морочливого гарчання у

відповідь на дрібні, але колючі пустощі дівчат. Дарувати ж і забути все те мало хто хотів чи вмів.

Дівчата ж відчували, чисто звірячим інстинктом, хто і завіщо переслідує їх з ненавистю, а тому мстилися, де і як могли.

Однак перед такою особливою подією, як бал, затихло трохи й те вічно розбурхане море завжди бойових настроїв. І для класових дам бал був подією не меншою, а може, ще й більшою, як для багатьох інституток. Була це передовсім щербина в марудній одноманітності щоденного ладу. Разом із щоденною темно-синьою сукнею-одностроєм змінявся й настрій. У ясно-блакитній святковій кожна "синиця" почувалася ніби помолоднілою, ліпшою. Навіть часами обличчя прояснювалось усміхом, а звуки музики будили затерті й бліді, коли не спогади про факти, то бодай спогади про колишні мрії. І на хвилину ці воскреслі тіні оживали знову, заступали дійсність, що на ній, мов на брамі Дантового пекла, був напис: "Lasciate ogni speranza!" (Залишіть усяку надію!).

Але ж тоді жодна цього не розуміла. Це нерозуміння било й далі своїм лихом в обидва боки...

У передбаловім часі володіла цілим інститутом майже монархічно бувша балетуиця Марія Федорівна. Цілий день чулися її оплески в долоні, що відбивали такт, то твердий, мов військовий, голос, що числив:

– Раз-два-три, раз-два-три...

За хвильку цей голос замовкав у залі, натомість у довгому коридорі дзеленчали сріблисто-ніжним голоском численні прикраси, що були припняті на пасі золотим ретязем. Як дух, ходила вона у підбитих гумами, нечутних, але елегантних черевичках. По лекціях, коли професорів уже в інституті не було, Марія Федорівна залишалась іще,

хоч і мешкала десь у приватнім, а не в інститутськім помешканні. Тоді несподівано відчинялися двері. У класу заглядала голова з гарною зачіскою, напудрована, але ніколи не нарум'янена, з наліпленими бровами. Різкий голос укидав прізвище "фігурантки" чи "солістки". Не питаючи дозволу, тільки з напівпоклоном до класової дами, додавала вона:

– До гардероби, зі мною!

І з незрозумілим для того, хто його не знав, акцентом паризького "ґавроша" додавала:

– Et hop! Plus vite que cela! Circulez (Агов! Прудко! Обертайсь!)

Впорядницями вечірок бували тільки ті, що мали того року покинути школу. Тому в класі першій, тобто найвищій, виконували ще іншу підготовну працю. Малювали програмки вечірки. До цього змобілізували всіх, хто тільки вмів як-небудь орудувати олівцем чи красками. Талановитіші виявляли власну творчість. Інші перекальковували вже готові образки та малювали їх красками. Нарешті ще інші, презирливо звані "дєвкі-чернявкі", тільки переглядали ілюстровані видання шкільної бібліотеки й закладали паперовими стьожечками сторінку, з придатним до скопіювання малюнком, звичайно з віньєтою. Останній дотик до тієї "мистецької сторони" вечірки належав класовій дамі: вона переглядала вишукані ілюстрації, цензурувала їх і передавала далі "до продукції". Програмок, часом зовсім непогано зроблених, готовили дуже багато, щоб стало для всіх гостей, навіть і тоді, коли б їх прийшло більше, як сподівались.

Нарешті залишалося ще прикрасити велику залу, меншу – рисувальню та тепер спільно злучені три великі світлиці найвищих клас. Прикраса зал належала до вчительок малювання та рисування, їх було дві: стара – Ольга Інокентівна, звана "Охра", вся в гнідуватій одежі й у такій самій перуці, і молода, Юлія Вікторівна, що, мабуть, тільки що

вийшла з Академії мистецтв, гарна дівчина з вогнево-рудим волоссям і сліпуче білою барвою обличчя. Інститутки "обожали" Юлію Вікторівну і за те, що була молода та гарна, і за товариську поведінку з вихованками, і за своєрідну хлоп'ячість у поступуванні. Але ж усе це не перешкоджало приліпити до неї дразливе прізвище "клячка" – слово, що ним Юлія Вікторівна звала липку гумку, вживану при рисуванні.

Учителькам "естетики" дали до помочі найздібніших до тієї праці дівчат. Тоді раз у раз приходило до сутички з донькою славного на всю Російську імперію маляра М. В. Нєстєрова. Він малював київський Володимирський собор, мав величезний успіх у Парижі, а потім намалював свою знамениту картину "Святая Русь", що свого часу наробила чимало шуму в мистецьких та літературних кругах. Хто з тих кругів відважився признатись, що не знає "Святої Руси", діставав титул "сикамбра" чи "тьмутараканця". Ольга Нєстєрова була вийнятково гарна, висока, струнка дівчина, з величезними чорними очима на блідому, якби перловому, обличчі. Вона майже завжди була моделем для свого батька, позувала при малюванні ангелів, св. Катерини, св. Варвари, св. Ніни, у славному "Великому постригу" і т. ин., без кінця. Але ж на цьому й кінчалися зв'язки Ольги з мистецтвом, бо ж усе разом із красками й пензлем, усе, що в'яжеться з рисунками й малярством, – вона ненавиділа цілим серцем і не хотіла про це й чути. Щодо того не міг її зрозуміти ніхто – ні вчителі, ні інститутки. Хіба що єдина її "подруга" – якби ж Ольга знизилася до того, щоб із нею приятелювати! – Лара Ходоровська. Була це донька професора музики, відомого піяніста, знаного з добрих концертів, його любили кияни, а дехто, як і він сам себе, вважав за визначного композитора. Лара ж, коли була приневолена йти на батьків концерт, звичайно в святкові дні, то годилася на те тільки за "хабар", тобто за якийсь значніший дарунок. У науці ж музики, здається, була остання в цілому інституті.

Лара могла б зрозуміти Ольгу, але ж між ними не могло дійти до таких "дружніх виявів почувань". Вони вчилися в инших класах. Коли між дівчатами була така різниця віку, що вони вчилися одну чи дві класи вище або нижче, то порозуміння ще було можливе, але більший інтервал

уже зовсім нівечив можливості якихось тісніших взаємин. Для всіх "старших" молодші були "дітвора", "дітлахи" або "немовлята". Тим-то старші могли малеччю в найліпшому випадку хіба тільки напіввибачливо гордувати. До того ж причинявся й статут, що забороняв усякі взаємини між різними класами, немов це були не частини однієї а школи, а різні школи. Тож "звірята", тобто вихованки нижчих клас, не сміли ані гуляти в садку тими самими алеями, що ними гуляли старші, а також мали й свою окрему рекреаційну залу, що її старші звали погірдливо "дитяча кімната" ("nursery").

Ця зневажлива постава до "малечі" перекидалася й на класові дами сьомої, найнижчої, класи. Їх, мовляв, офіційно називали "мамки". Ця назва була дуже образлива, і тому вони обурювалися "смертельно", коли десь зачули це слово. У відповідь па те сердилися старші інститутки, що не жалували труду, щоб відплатитись. Одна "мамка" почувалася безупинно ображена. Тому їй раз у раз давали старші вихованки не менш моторне прізвище "Хрюшка", себто чемну назву безроги. Друга "мамка", німкеня, рідко коли "втішалася" тим титулом, бо ж її безкрая терпеливість, добрість та м'якість поведінки зовсім роззброювали навіть інституток. Наприкінці свого життя ця німкеня-лютеранка прийняла православ'я й постриглась у черниці в київському Покровському монастирі. Тоді постав освячений традицією звичай: усі інститутки, скінчивши курс, конче складали візиту преподобній "матері Єлизаветі", колишній "фройляйн" Ельзі Нідман. У її білесенькій мініятюрній келії з небарвленою підлогою розливалися пахощі кипарису і яблук та залишалися незабутні враження, подібно як і рожеві відблиски косого сонячного проміння (бо ж мати Єлисавета мала вільну хвильку тільки над вечір) на чорних м'яких завоях та виблідлих, немов сльозами до прозорости промитих, колись блакитних очах усіма улюбленої матері-вчительки монастирської школи...

5

КАРНАВАЛЬНІ НАСТРОЇ

"Фіка" оженився. "Бунтарство". Треба не хотіти знати!

Два Артури. Чужинецька тактика. Причини відчуження.

"Котятко" Аліна. "Донощиця" Варя. Чужа. Біля підніжжя

вівтаря. "Чого не знає Івась, не знатиме й Іван".

Лекції проходили, як звичайно. Але ж і тут було дуже помітно, що суха суворість дисципліни порушена. Нестримно-веселий дух "масляної" (карнавалу) пробивався за інститутські мури й наповняв собою всі щілини, не минаючи навіть і застарілих та запеклих класових дам.

Але ж прийшов день, справді, вийнятковий не тільки для Ноель, а й для цілого інституту...

Почалося з самого ранку. Фройляйн Оттилія, перевівши по сніданню щоденні півгодинні вправи з німецької мови, попрохала вихованок відповідно поводитись, якщо вона трохи затримається вдома. До неї мала прийти на перерві швачка міряти нову, святкову, сукню на бал. Виходячи ж із класи, вона все-таки обернулася на порозі й додала кілька сентенцій, конечних, щоб удержати порядок. Якщо вона затримається довше – найбільше десять хвилин, то інститутки-шляхтянки мусять пам'ятати, що вони "дорослі панни", а не "вуличні хлопчиська". При тих словах її кам'яна фізіономія спробувала виявити якусь тінь усміху. Цього було досить, щоб усім ураз захотілося пустувати. Але покіль радилися та обміркували проекти чергового "скандалу", різкий дзвінок спрямував усі думки в инший бік. На сходах з'явилася довгонога постать учителя географії Федора Павловича Нєстімова, або "про домо суа" – Фіки. Зо всього інститутського персоналу Фіка був найнещасливіший "souffre douleur". Мав він м'яку й добру вдачу, але ж усі добре знали, що він, хоч довгі роки вчителював, ніяк не звик до дівочого товариства, боявся інститутських жартів і

незвичайно соромився дівочого глузування чи сміху. Саме тому ніколи не пропускали дівчата нагоди, щоб узяти Фіку "на мушку".

Тож, ледве він зачинив за собою двері, як ціла класа з перебільшеною чемністю вже присідала перед ним у глибокому поклоні, і тридцять шість дівочих голосів радісно вигукували:

– Ґратулюємо! Ґратулюємо!

Була це стара штучка. Фіку звичайно кілька разів до року вітали чи з іменинами, чи із днем народин, щоб тільки викликати його сміховинне засоромлення. Бо ж звичайно йому червоніла лисина, брови під круглими окулярами лізли па чоло, обличчя ж багріло так дуже, що очі аж заливало слізьми. Тоді він знімав свої окуляри в золотій оправі та дуже дбайливо протирав їх. Інститутки ж тішились, що тоді можна йому відповідати нссотворенні речі, бо ж Фіка отямиться й почне розуміти відповіді хіба що аж на третій лекції. Але ж, здається, найбільш чудернацьке було те, що в цього дитинно-соромливого чоловіка, що мав понад сорок літ і виплекав собі довжелезну бороду, як біблійний пророк, була дитяча вимова: він вимовляв "С" замість "Ш".

Тепер професор не встиг іще піднести догори брови, як несподівано для всіх із першої лавки виступила наперед Катря Витовська. Її обличчя було повне зворушення й гідности. Це одурило навіть товаришок. Але ж за хвилину по всіх лавках уже порскав стриманий сміх. Тим часом Катря виголошувала промову – імпровізацію. Вітала сердечно "нашого любого професора" з учорашнім "найурочистішим днем у житті кожної людини".

– Дай вам Боже, Федоре Павловичу, щастя й довголітного віку в оточенні милої й численної родини! І не тільки побачити, а й одружити дітей ваших, та й... дітей їхніх...

Хтось з останніх рядів потиху, але ж зовсім виразно й чутно заспівав "Многая літа", як співалось у "табельні дні", тобто дні свят царської родини.

У Фіки враз виступили сльози під окулярами, а стряпки волосся довкола лисини піднеслися вгору. Він, певне, відчув те, бо ж намагався лівою рукою пригладити залишки колишньої чуприни, а правою махав на Катрю.

– Що ви? Що бо ви, панно Витовська?! Які діти? Яке одруження?

– Яке?.. Таки ж ваше, Федоре Павловичу! – вдавала здивування Катря. – Ми ж бо вже всі чули, що вчора ви зволили одружитись. І... такий ви недобрий: нам, що вас так люблять, навіть ні словечка не сказали наперед! Ми тому не встигли навіть букета приладити як слід...

– Та що ви? То ж чисті вигадки. Запевняю вас, Mesdemoiselles, – притискав обидві руки до грудей розгублений Фіка. – Та ж слово чести...

Катря почервоніла.

– Ну, як же це можна говорити, Федоре Павловичу?! – з сумним докором промовила вона. – Ми так раділи тому, що, нарешті, ви знайшли своє щастя, а ви... ви й тепер ще затаюєте це перед нами. Хіба ж ми заслужили на таку поведінку? Правда, медам? – звернулася до подруг. – Не сподівалися ми, не сподівались!

Катрин голос тремтів щирими слізьми. В той мент її прийдешня кар'єра була цілком вирішена. Справді, скінчивши школу, вона стала прекрасною драматичною артисткою, а потім перейшла до опери й навіть співала в славнозвісній міланській "Скалі".

Але Фіці було ближче до плачу, як Катрі!

– Mesdemoiselles, ну, навіщо ж так? Я не розумію... Я ж бо кажу вам, що таки й справді я в нічому не повинен...

Тепер же хтось не витримав і почувся незамаскований сміх. Із задньої лавки вирвалася виразна репліка:

– Одначе, яке лукавство!

Тоді Катря змінила тон. Вона вже почала, ніби якась старша тіточка, менторським тоном:

– Та чого ж, справді, тут бентежитись?

Не знати, що ще говорила б була Катря, якби в тій хвилині не відчинилися двері й на порозі не з'явилася панна Оттилія.

А Фіка, зовсім приборканий, ще відмахувався руками. Він мовчки силкувався вмоститися за столом, на катедрі. Але, схвильований, не бачив, куди посуває величезний класовий денник, і патичком від мапи зачепив каламар. Одначе вхопив його, та ж зате денник летів додолу, як птах, простягнувши крила.

Кілька вихованок метнулося помагати.

Добре, що панна Оттилія мала вдоволений вигляд: її сукня лежала, як слід. А на обличчях інституток пробивалася така скромність, що вона в дусі порівняла золотоволосу княжну Каратову з Ґетевою Ґретхен. А Фіка того дня поводився "тихше води, нижче трави". Кого викликав – не писав у деннику менш, як 11, навіть легковажній баронівні Келер—Жакомельській, що ніколи не могла знайти на мапі річку Волхов, бо ж відразу пригадувала при цьому "Царівну Волхову", оперу "Садко" й інші, непотрібні в той мент, але цікавіші від географії речі, що не мали з землезнанням нічого спільного.

Того дня Катря почувалася героїнею й була така оп'янена своїм імпровізованим виступом, що не чула, як учитель історії Володимир Зенонович звернувся до неї:

– А цю дату пригадає нам панна Витовська.

Але панна Витовська навіть не ворухнулась: вона вся потонула в натхненню, бо писала під лавкою жартівливий вірш, що їй того дня дуже повівся.

Володимир Зенонович не хотів робити вихованкам яких-небудь прикрощів; навпаки, де міг, раз у раз рятував їх із неприємних ситуацій. Взагалі, був він людина галантна. Коли ж хтось не знав лекції, він не записував двійки, а викликав кілька разів, аж поки лінива чи неуважлива учениця відповіла поправно. З ліпшими ж своїми ученицями танцював він навіть мазурку на інститутських вечірках, дарма, що та мазурка не годилася з його не меншою, як у Фіки, бородою та кучерявою авреолею довкола блискучої лисини.

Учитель перевів погляд із Катрі на панну Оттилію: вона нічого не чула, її думки витали десь у недалекому прийдешньому, й уже втретє порола вона своє сьогоднішнє вишивання. Тоді професор указав олівцем на її сусідку, Ноель.

– Царицю Катерину другу забив український козак у 1796 році… на фотелю, що був, властиво, польським престолом. Це зробив він із націон….

Професорів олівець упав і покотився по підлозі. Та й сам професор мало що не покотився за своїм олівцем.

– З-з-звідки в-в-ви це взяли? Хто це вам… – але професор нагло урвав, злякавшись, що Ноель може наговорити ще більших страхіть або назвати особу, від якої почула такі злочинні речі.

Тим часом Ноель спокійно дивилася на професора і, відгадавши його недокінчений запит, відповіла:

– Так ми вчились у школі, пане професоре...

Володимир Зенонович ледве помітно хитнув головою й потер собі лисину:

– Так, так.. Я забув, що ви вчилися десь там... у Швайцарії, здається.

– Ні, пане професоре, у Франції. На півдні.

– Умгу... На півдні. Прованс... Прегарна сторона й люди, що мають у собі багато залишків колишнього римського колориту. Так, так... Були ви в Арлі, в Німі? – професор відтягав увагу вихованок від сказаного, "затирав" непорозуміння. – У Німі такий прегарний будинок музею, що зветься...

– Maison caree ("квадратовий дім") втішилася Ноель, почувши любі назви.

Тим часом професор пригадав Антоніна Пія та запустився в подробиці. Ситуація була врятована. Але коли скінчилася лекція, що була останньою перед "масницею" й балом, професор попрохав у класової дами дозволу, щоб одна з вихованок помогла йому поскладати в інспекторській кімнаті випозичені звідтіля книжки. Панна Оттилія охоче згодилася й уже покликала одну вихованку.

– Ні, ні, коли нема якихось перешкод, я попрохав би мадмуазель Мединy Челі. Ми вже раз складали ті самі книжки, то вона вже знає як.

Це була свідома неправда, бо ще ніколи Ноель не була навіть в інспекторській світлиці, але не запротестувала, бо ж, зрештою, професор, що має стільки учениць та учнів, міг легко забути прізвища.

Саме Володимир Зенонович був одночасно професором ще й у Духовній академії та в університеті.

Коли професор переконався, що інспекторська кімната порожня, а двері щільно зачинені, в коридорі ж не чути ні голосів, ні кроків, – повернувся до своєї учениці, тепер ніби помічниці.

– Панночко, я не забув ні вашого прізвища, ні того, що ви мені ніколи не помагали. Але мусив якось вас остерегти. Ніколи й нікому не говоріть і ніколи не повторяйте того, що ви сьогодні сказали мені в класі. Чуєте, панночко? Ніколи нічого подібного про російських царів ані про "мотиви національні". Дуже вас прошу пам'ятати, що ніякий російський цар не вмер не своєю смертю, крім одного Олександра II. Всі ж інші померли цілком природно, бо так говорить російська історія. Протиставитись цьому дуже небезпечно і для вас, і... для всіх вам близьких. Також буде добре, коли ви не забудете, що "мотиви національні" вас цікавити не можуть.

Ноель бачила схвилювання професора, а проте не зовсім розуміла його слова: був це наказ чи добра рада? А тому, хвильку поміркувавши, спитала:

– Пане професоре, а як же, наприклад, польське повстання, акція Мазепи чи хоча б, скажім, смерть царя Павла?

– Дитино моя! – прошепотів професор. – Ви мене, бачу, не розумієте. Я вам говорю: Бог із ним, із усім тим, що ви отеє згадуєте. Ми цього не знаємо. Ми й не хочемо знати. У Франції – то інша річ. Там можна знати й такими речами цікавитись. Також там, може, є багато цікавого й дечого іншого. Але, мила панночко, не забувайте ж, що тут – не Франція. І не забувайте цього не тільки тут, але й потім, поза стінами інституту. Бо ж, повторю вам як ваш учитель, багато ми не знаємо, не хочемо і... не можемо знати.

Ноель повернулася задумана до своєї "сепаратки" в шпиталі. Дивна країна, і дивні в ній люди! Вони радять "не хотіти знати!" – і це радять професори. Коли ж і знають, то вдають, що не знають... Ось уже майже рік, як вона в цій країні, а тим часом їй усе довкола незрозуміле й цілком чуже. Так сумно тут і шорстко. Тут ніби бояться виявити до когось ласкавість, приязнь, щирість. Тут у всьому шукають провини й намагаються все заборонити. Тут навіть уважають за трохи неслушні веселощі, безжурність, радощі... Це — по-тутешньому: "Нєхарашо", "Глупо", "Радуєтса, как дурак!", "Тільки обмежена людина задоволена з того, що має. Найліпше ж прямувати до того, що неясно собі уявляєш і чого, може, взагалі не можна осягнути"...

Ноель сперлася на вікно й дивилася на голі ще дерева в садку. Обривки думок, як обривки цинових хмар на небі, пливли в її голові. Усміхнулася криво:

– І це – місяць лютень.... Карнавальні дні!

А "там"!.. Там цвітуть солодко запашні мімози, вулиці повні гамору, сміху, жарту. Маски, походи серед пісень і сміху, сміху, сміху... На майданах вихриться "фарандола" й "риґодон". Кожен, що принагідно опинився на майдані, може заточити в танці котру-небудь найближчу жінку, знайому чи незнайому, – може запросити й, очевидячки, ніхто не буде ображатись, пиндючитись, робити драму, як тут роблять з усього. А далі прийде травень... Знову всюди – на майданах, на вулицях, у садках – танці заквітчаних трояндами дівчат. І це щовечора! А перед тим – урочисті Марійські співи з костьолів, уривчасті акорди органів...

Служниця Катерина внесла обід – для Ноель і сестри-жалібниці. Розставляла на столі принесену страву і, не чекаючи запиту, розповідала свіжі новини, здобуті в "буфеті".

Полковник Унґер ходили сьогодні до їдальні й потім питалися панночок, чому мало їдять? Може, недобре, а може, несмачне? Панночки

спершу ніяковіли, а потім сказали геть чисту правду: погане, говорять, несмачне...

Ноель глянула на принесений обід. У порцеляновій мисці загорнені серветою й прикриті покришкою лежали "бліни" – млинці. До них – розтоплене масло, сметана й кілька сухих, чорних вуджених рибок у темно-золотистій шкурці, що їх інститутки звали – "чортики" або "кап чушки". У вазі росіл, на півмиску – велетенські вареники з сиром. На заїдки – тістечко з битим білковим кремом.

Ноель уже знала від "сестри" Аліни Михайлівни про звичай їсти з млинцями всякі солоні рибні закуски і прохала Катерину принести бляшанку з кав'яром. Як хворій, дозволяли їй "ліпше" їсти і привозити додаткову їжу з дому. Можна було мати всякі смачні ласощі, тільки не печені чи зладжені вдома. З домашніх виробів дозволене було тільки варення.

Одночасно з сестрою вступив у покій доктор, а за хвилину задзвонили й остроги полковника Унґера. Вони обидва часто сходилися з доктором у кімнаті Ноель. Полковник мав щоденно малу нараду з директоркою в господарських справах. А мешкав він в іншому будинку, тож не оплачувалося йому йти додому, а потім знову вертатися "до служби". А що він і доктор були земляки з "Дойч-фатерлянду" та випадково мали ще й цілком однакові наймення – були обидва Артури Олександровичі, – то вони не пропускали нагоди, щоб щодня не поговорити з півгодини в лікарні. До Ноель ставилися вони з симпатією, дарма, що вона була вихованка французької, а не німецької школи, бо все ж була це школа європейська, а до того ж Ноель говорила зовсім вправно по-німецьки. Тому й поводилися з нею не як із вихованкою, а як зі знайомою.

– Що ж, панночко, смакують вам млинці? – питав чепурний полковник.

– Де там! – відповіла за Ноель сестра. – Погляньте: он вона мастить хліб кав’яром, а до млинців і не діткнеться; годі їй призвичаїтися до нашої їжі.

Лікар усміхнувся й запитав Ноель про здоров'я.

– Дякую, пане докторе. Нічого мене не болить. Все добре... Хіба що...

– Хіба що... трохи сумно? Чи так?.. — і закінчив: "Was hat man dir, du armes Kind, getan!" ("Що тобі, бідна дитино, вдіяли?") – і розклав у повітрі руки.

– Нема що робити, "фройляйн" Міньйон, тільки одне: треба витривати. А як скінчите інститут...

– Та вийдете заміж, – жартівливо докинув полковник...

Але доктор похитав головою:

– Це було б найгірше. Коли б це дівчатко одружили тут із кимсь тутешнім, то тільки продовжалось би теперішнє непорозуміння. Чужинці ніколи не можуть щільно зійтися в подружжі.

– Хе-хе, докторе! А хіба, герр доктор...

Розмова вже перейшла на німецьку мову, як це звичайно й бувало, коли розмовляли два російські урядовці-інтелігенти.

– Так, герр оберст... Я був жонатий із московкою, що, може, була найліпшою жінкою в цілій Російській імперії, – зітхнув доктор. – А проте в багатьох, і навіть у дуже багатьох, питаннях ми ніколи не могли зрозуміти одне одного.

– Це, мабуть, "праклятиє вапроси"? – сказав по-московськи полковник.

– Саме вони, – охоче відповів доктор. – Що для мене було ясне, як Боже сонце, те для неї було темніше від темряви. Майн Фройляйн, – обернувся він до Ноель. – Ну, скажіть мені, якщо ви були залежні тільки від себе самої, як ви почали б недільний день?

– Як годиться, пане докторе. Взяла б недільну одіж, пішла б до церкви.

Лікар ляснув себе рукою по коліні:

– Ото-то-то ж бо й є! Да габен вір! (От тут саме це маємо!) Це ж самозрозуміле для кожної нормальної дівчини. Але для тутешніх так само самозрозуміле, що в неділю треба спати до півдня зрештою... як і в будні. Потім накинути на себе якесь "dishabille", поснідати без апетиту й нарікати на нуди, а опісля лягти на канапу й нудитися далі, тільки вже з книжкою в руці і з песиком під боком. Така пау.ня не хоче навіть завдати собі труду, щоб одягтись. Де ж би вона вийшла на вулицю в неділю? А до церкви... Та це ж "банально"...

Полковник засміявся:

– Що правда, то правда. Ви їх добре вистудіювали. Але, майи герр доктор, я теж їх студіював, і мені здається, що хиба не в них, а... у уас.

– Цебто як?

– Та хоч би так: тутешніх людей, усіх без вийнятку, ніколи не слід "брати всерйоз", як тут говориться, одначе, слід удавати, що з ними цілком поважно числишся. Це чудова й випробувана тактика. В дійсності ж треба бачити в них одиниці, що всього, зрозумілого людині культурній, розуміти не можуть і... не мусять. Практично ж зовсім

вистачає, коли вони не протиставляться вашій волі або при тому ще й хочуть її сповнити. Більш від них нічого не слід вимагати... Aber – gar nichts! (Але рішуче нічого!).

Доктор глянув на Ноель, що уважно слухала. Потім перевів погляд на полковника:

– Герр оберст, чи ви не гадаєте, що... ми могли б і менш критично ставитися до народу в приявності його представниці?..

Полковник знизав плечима:

– Фройляйн – представниця цього народу? Чи це ви, докторе, жартуєте? Та ж ви самі звете її "фройляйн Міньйон", що сумує тут за "своїм" краєм.

– Ну, все ж таки, десь там, у душі...

– В душі, майн лібер, у душі – фройляйн Міньйон не менш їм чужа, як і ми, і не менш критикує їх, як ми. А я ще вам, фройляйн, додам від себе, – згадаєте колись моє слово: – "вони" подбають про те, щоб вас якнайбільш відчужити. Москалі ніколи не можуть прийняти католика "за свого".

Він витяг годинник.

– Ум Ґоттес віллєн! Вже без чверти перша! – Підвівся й оглянув стіл із нез'їдженим обідом.

– І хто впав би на думку давати дівчатам ці "капчушки"! Ну, хто ж, прошу вас, може їх проковтнути без доброї чарки горілки? Ні, буде цьому кінець! Від завтра сам укладаю меню. Нехай дівчата їдять як слід, то матимуть добрий настрій і успіхи в науці...

* * *

Що "тутешні люди" подбають про причини, щоб відчужитись, Ноель мала нагоду переконатися саме того ж таки вечора. Приготовившись до своїх лекцій, попросила дівчина дозволу в класової дами піти до каплиці, що містилась у долішному коридорі, біля "гардероби". Не завжди, але часто в неділю бувала там Служба Божа. Ноель була "сакристянкою" й мала від каплиці ключ.

– А що будете там робити? Приготовлятимете до неділі чи прибирати?

Ноель, що ніяк не звикла до тутешнього способу розмови, – конечно з брехнею, – відповіла щиро чисту правду:

– Ні, я тільки хотіла відмовити вервицю. Я вже скінчила свою щоденну працю й приготовилася на завтра.

Класова дама злегка усміхнулась:

– З вашими чотками можете почекати до неділі. Ви не черниця. Коли ж не маєте що робити, а читати не хочете, – вивчіть напам'ять початок другого співу з "Ґудрун-саґа". Це не зашкодить вашій німецькій вимові. Ви тут на те, щоб учитись, а не молитись.

Ноель сумна вернулася на своє місце.

Як, справді, все це не подібне до милого монастиря, до тих предобрих черниць! Адже ж там у кожній вільній хвилині можна було йти до каплиці... Там самі черниці говорили:

–Моліться, діти, коли тільки можете. В молитві – сила, в молитві – й радість. Постійно дякуйте Господеві, що дав вам життя, молодість,

здоров'я, веселість. Намагайтесь бути, як Божі ангели, що раз у раз "хвалять Господа".

Піднесла верх свого столика, що інститутки звичайно робили коли мали якесь інтимніше "зайняття", ніж наука. Глянула на сусідку Катрю Витовську, що цілком потонула в читання якогось німецького роману. Вона також відділилася від "світу" щитом піднесеним догори. Витягла Ноель із кишені чотки, згадавши, що псалмопівець наказує хвалити Господа "на кожному місці". Монастирським звичаєм хвильку побожно роздумувала, щоб відігнати зайві думки, і почала молитву. З серця немов би спадав порох околишнього життя. Вітрець Божої ласки розвівав хмари, й вони злітали ... І в душі дівчини ставало ясно.

Ноель була вже при четвертому, "радісному" десятку чоток, коли до класи ввійшла служниця й подала класовій дамі малий коверт. Фройляйн Оттилія прочитала його й зложила свою безконечну роботу. Оглянула своїх "овечок" – усі сиділи як слід, тихі й смирні, бо з-під ока бачили, що наглядачка ладиться вийти з класи.

Двері нечутно замкнулися за фройляйн Оттилією, а класа враз загуділа. У стелю полетіло кілька книжок. Хтось витягався, позіхаючи, як кіт на лежанці. З другого кутка залунав упівголос чомусь особливо популярний цієї зими романс Денза "Торна!" ("Вернись!"), що був, видима річ, в інституті на індексі, а тому дуже улюблений.

Катря швидко вкинула книжку до столика:

– Слухай, – взяла вона Ноель під руку, – мусимо конче до мого нового вірша вигадати музику. Ти тільки послухай, який текст:

Є в нас у класі мопс,

Справжній цвібель-клопс... —

і подивилася на Ноель. Та зі спущеними очима продовжувала молитву на чотках.

– Та ти чуєш, що я тобі кажу? – і злегка затермосила сусідку. Ноель не відізвалась. Тоді Катря, що їй усе ще не виходив із голови успіх сьогоднішнього дня, успіх, що ще оточував її голову авреолою, розгнівалась, що хтось насмілюється не відповідати на її запити:

– Ах ти, лукава єзуїтко!.. Медам, – звернулася до класи, – чи знаєте, кого ми маємо в класі? Калмицьку Богородицю!

Ноель уже хотіла сховати чотки, але Катря вхопила її за руку:

– Почекай ти, святошнице! – і смикнула за чотки. – Покажи свої чари!

І вихопивши чотки, почала ними вимахувати, як трофеєм…

– Катре, лиши, ти ж не розумієш…

Але Катря вже була посеред класи й наслідувала рухи католицького священика при вівтарі.

– Катре, схаменись, це ж не забавка, – простягла руку до чоток Ноель. – Дай!..

– "Дай!" А як не дам, то що? Гріх? Чи твій Бог мене покарає? Твій католицький Бог мені не страшний і нічого не зможе зробити. Дивись, де Він?

Вона кинула чотки на підлогу й уже піднесла ногу, щоб наступити на них. Та ж у ту мить сталося щось зовсім небувале в інститутських стінах: Ноель скочила, в повітрі майнула піднесена рука з тремтячими пальцями, й ляснув дзвінкий удар по Катриній щоці. Ще за мить

голосний поличник повторився. Глибока тиша проковтнула ніби з одних грудей вилетіле напівздушене зідхання. Класа завмерла.

Катря хитнулась, підвела руки і, затуливши ними своє обличчя, хитнулася вдруге. Ноель нахилилась і піднесла вервицю, здмухнула з неї порох, поцілувала та сховала до корсажу. Стояла сама серед класи: всі товаришки відсунулися від неї. В цей мент відчинилися двері: входила фройляйн Оттилія.

– Nun, meine Dames, was ist das fuer Zircus? (Тож як, мої пані? Що ж це за цирк?)

Піднісся несміливий голос і впав, заломившись...

– Що ви наробили? Що сталось? – і взяла Витовську за плече. Та похилилася й істерично заридала.

– Що сталось? – Фройляйн Оттилія шукала хвильку очима й затримала погляд на Варварі Шиковській: – Шиковська, говоріть, що трапилось, – наказала твердо.

Варя без вагання відповіла:

– Лячерда дала Витовській ins Gesicht – і для ясности переклала: – "Па мордє"...

Знову сталося щось, що майже не траплялося в інституті: товаришка відразу доносила начальству на іншу товаришку, хоч сама не зазнала особистої шкоди чи прикрости. Класову даму залив пурпур мало не до фіялкової відтіні:

– Schweigen Sie! (Мовчіть!) Як вам не сором таке казати?! Такі вирази! Фуй! – і повернулась, тримаючи заплакану Витовську. – Невже це, дійсно, правда? – запитала в усієї класи.

– Так, так! – хором відповіли товаришки. – Ми всі бачили! Вдарила її двічі по обличчю.

В музиці цього хору можна було вичути ненависну ворожість до "чужинки", образу "за свою" і повну солідарність з нею. На думку всіх, жертвою була Катря, бо ж без уваги на все, вона так усіх бавила сьогодні від ранку, а тепер плакала голосно й жалісно. Ноель же була "ворог", особливо ж тому, що мовчала, мала зовсім спокійний вигляд і не показувала своїх душевних переживань.

– Ви так зробили? – запитала класова дама у Ноель.

Але поки ця встигла отворити уста, всі закричали й загукали:

– Так, так... Ми ж кажемо. Ми – свідки.

Німкеня, що напувала Катрю водою, навіть обурилась і гукнула на них різко:

– Мовчіть ви... "товаришки!" – додала іронічно. – Ви вдарили по обличчю свою товаришку?

– Ударила. Двічі. І... зроблю це кожному, хто буде так поводитися, як вона... – голос Ноель не тремтів, не мав верескливих роздражнених тонів. Був сухий і різкий.

Німкеня підвела очі до неба і, не питаючи про причину, промовила:

– Відведіть її до шпиталю, – віддала Катрю двом опікункам. – Хай їй там дадуть заспокоюючих крапель. Ви ж усі – ані слова, доки не повернусь. А ви, – звернулася до Ноель, – прошу зі мною до директорки...

"Слідство" в директорки закінчилося наказом, щоб Ноель не сміла виходити зі своєї шпитальної кімнатні ані на лекції, ані показуватися "нагорі".

Поспішно скликали професорську конференцію, щоб осудити такий нечуваний в історії інституту вчинок. Всі знали наперед вислід конференції: без найменшого сумніву, що Ноель "виженуть, як собаку", без права вступити до подібної установи в Російській імперії...

* * *

Щодня, коли дзвінок на вечірній чай сповіщав, що день праці вже скінчився, приходила до Ноель сестра Аліна. Сідали вони при столі й "по-родинному", а не "по-інститутському", пили чай, тобто вечеряли, розмовляли, переглядали книжки та заборонені в інституті часописи, що їх потиху посилав для Ноель із дому батько, часто й у великій кількості.

Молода сестричка з провінціяльної й небагатої родини скінчила "червонохресний" курс, щоб мати фах і заробіток. Ніде й ніколи не бувала вона, хіба у своїм містечку та в Києві, але й там нічого визначнішого не бачила й не пізнала. За ціле своє життя ще ні разу не була в опері. Бо ж у так званій "общині", тобто в інтернаті сестер, режим був дуже суворий, подібний до монашого. Тому Аліна знала тільки свої лекції і практичні вправи, пильнувала немічних і трохи розумілася па кухарстві. Ввечері не можна було виходити з "общини", а вдень не було коли і вгору глянути. Коли Аліна скінчила курс, усміхнулося до неї щастя: вона дістала працю в інституті шляхтянок. Тут вона може, коли схоче, жити аж до старости, мати добру платню й бути "під рукою" лікаря – доброго й сердечного чоловіка. До того ж і старша сестра, Юлія Миколаївна, мала ангельську душу, що теплом сповила молоду помічницю. Тому сестра Аліна почувалася в інститутському шпиталі зовсім щаслива. З нею симпатизували всі інститутки, що називали її ласкавим словом "котятко". Дуже раділа Аліна ще й зі свого гарного ясно-блакитного одностроюю, що був прикрашений червоним шовковим хрестом та дуже їй лицював.

Із часу, коли їй доручили доглядати загрожену сухотами Ноель, сестра Аліна придбала ще й цікаву приятельку. Різниця між ними в віці була тільки 2-3 роки. Але Ноель бачила багато нового, цікавого, екзотичного. Що те все існує, того Аліиа здебільша й не догадувалась. Тому сестричка нетерпляче очікувала вечора, як дитина приємної гри, щоб якнайшвидше бігти "пити чай" до Ноель. Часами заходила до них Юлія Миколаївна, іноді приходила ще й "шпитальна дама" Настася Максимівна. Але обидві гостили недовго, бо старша сестра мала дуже багато щоденної праці. В дійсності вона кермувала цілим шпиталем і давала всьому лад. Настася ж Максимівна виховувала хворих інституток, тобто пильнувала, щоб дівчата й у недузі трималися доброго тону та добрих манер. Вона звично ховалася до свого покою, як тільки скінчала обов'язкові зайняття. Це не диво, бо її ніколи ніхто не зміняв: вона все своє життя, день у день, пильнувала хворих, а вже кінчався їй шостий десяток літ!

Таким чином, сестрі Аліні й Ноель ніхто не перешкоджав сидіти "за чаєм", хоча б і до світанку, бо ж сестра мала приходити до праці аж о 8 годині вранці, як і Ноель – до своєї класи...

І того вечора Аліна прийшла, як звичайно, але Ноель мовчала. У шпиталі вже знали про подію з вервицею, тільки ж, видима річ, ніхто ні словом не натякнув Ноель про те.

А втім, тут рішуче всі, навіть і служниця Катерина, були по Ноелинім боці. Для них вона була "своя", як член "шпитальної корпорації", бо ж серед них і з ними жила. А також ще й тому, що всі тут були побожні і тепер обурювались на нахабність і богохульну дерзкість Витовської, яку не дуже любили за її здебільша іронічний тон, глузливі пісеньки та вірші, що їх вона охоче складала на чию-небудь адресу. Прихильність до Ноель збільшилася ще й через те, що вона часто роздавала всякі ласощі, які раз у раз посилали їй щедро з дому.

– Але ж ви сьогодні невеселі, – спробувала прорвати дошкульну мовчанку сестра Аліна. – Чи не маєте гарячки? А може, б ви лягли, бо ж певне втомились?

Сестра сподівалася, що Ноель запротестує й щиро розповість, що саме сталось. Може, навіть поплаче трохи і тоді заспокоїться. Та Ноель вхопилася за підсунену думку:

– Так, так, сестричко. Мене трохи болить голова, і, певне, буде найліпше, якщо я враз положусь. Як засну, то воно все й минеться.

Сестра взялася за ковдру, щоб постелити ліжко, та дівчина випередила її. Аліні залишилось тільки засвітити блакитну нічну лампку (світити лампки перед образами святих в інституті забороняли). А Ноель, як і кожного вечора, зідхнула, згадавши теплі, темно-червоні вогники монастирських лампадок, що були розвішені скрізь. У спальнях, на стінах коло сходів, перед статуєю Мадонни, перед образом св. Антонія, Серця Ісусового – всюди жевріли ці вогники і немов стиха й нечутно проказували прегарні слова Боссюета: "Я сплю, але серце моє недрімне".

Замкнулися за сестричкою шкляні двері за темно-зеленою заслонкою. Шпитальна тиша огорнула Ноель. Але все ж таки здалеку долітало приглушене шарудіння: то служниця Катерина шурувала ванну. За хвилину замовк і той звук. "Такав" тільки годинник. Механічне серце числило хвилини життя.

Ноель відтворила в пам'яті всі події сьогоднішнього дня – так, як учили її робити це в монастирі: без роздратування, спокійно, немов усе, що скоїлося, торкалось не її, а іншої, чужої їй, особи. Була вона винна чи ні?

Але враз заклекотіло в серці: воно ще не охололо, й годі було думати спокійно. Перед очима виринали колючі погляди ворожих товаришок,

що без вагань враз зрадили її. Не мала Ноель великого жалю до Варі, бо ж та – взагалі дивачка. І піхто не знав, чи вона й справді така дитина, наївна, як говорила мадам Рапне: "dans la lune" (на місяці), чи тільки такою прикидалась. Варя знала, що її мусять тримати в інституті сім років, незалежно від її успіхів ув інститутських науках. Вона не мата матері, а її батько, директор хлоп'ячої гімназії десь у середущій Росії, не хотів, щоб донька виростала тільки серед хлопців, бо ж Варя мала ще трьох братів. Тим-то дав він її до ліпшого інституту і прохав лише виховати дівчину, поки вона виросте, серед дівчат.

Варя це знала і тому не намагалася дуже набиратись мудрощів. Вірила, що "всі науки створені на муки". Через те її відповіді в класі здебільша були суцільною, довго незабутньою анекдотою. Так, наприклад, вона дуже легко переселяла стародавніх греків із дорійських часів до історичних, а в Англії знайшла вона короля "Івана без посади". На це порскнула ціла класа сміхом, а професор запротестував:

– Та, Боже, вас хорони, панно Шейковська! Це ж вам не кухар, а король, і найматись чи брати якусь посаду не потребував. Ви, певне, хотіли сказати: "без землі"?

Але й на такі поправки була Варя глуха: все, що в'язалося з наукою, було їй байдуже. Коли ж узагалі признавала якусь книгу, то лише "Домбі і син". Одначе читала її тільки від п'ятої до шостої години впообідді і закусувала пушисті дотепи Діккенса шоколадою. Варя не мала жодної приятельки, розмовляла ж щиро тільки зі своїм щоденником. У ньому на першій сторінці було намальоване серце, поділене на більшу кількість клітинок. У кожній клітині вписала вона наймення тих, кого любила (в даний мент). Між иншими прізвищами були: Діккенс, Надсон, романс "Под душістою веткой сірені", шоколада "Міньйон" і кілька товаришок, як от Оля Хоменко та Даґмар Дегнер. Коли Варя починала сваритися, напр., з Хоменківною, тоді гумою витирала її наймення, а натомість вписувала наймення тієї товаришки, що з нею Хоменко найдужче ворогувала.

Така була Варя. Тож не диво, що вона стала донощицею й зрадила начальству приватні непорозуміння між подружками. Але інші...

За ввесь час, коли Ноель була в інституті, не було ніколи такої сороміцької зради й донощицтва. Бо ж "зрадницю" чи "донощицю" карали інститутки вельми суворо. Били її часом дуже сильно мокрими рушниками. Переказували, що такі випадки траплялися дуже рідко, але ж іноді екзекуцію провадили аж до млости винуватої.

Чи ж так товаришки любили Катрю? Ні! Коли вона посварилася з Богдановою, то заїло дратували одна одну аж до плачу. Катря не могла втриматися від гострого жарту чи глузливого дотепу на адресу кожної товаришки, і то при кожній нагоді. Ті жарти були такі влучні й липливі, що прилипали на ввесь час побуту в школі. А тим часом вона бавила всіх тих, що їх сьогодні не таврували її глузування. Більшість же йшла за провідницею, верховодом, не для товариськості, а з отарного почування: що зробила одна, здебільша робили й усі інші. А от Ноель майже ніколи не йшла за течією. Не ставилася вороже, але ж не зробила й кроку, щоб наблизитися до цілого загалу і стати такою, як він. Часто треба було чималої сміливості, щоб піти проти течії й зберегти свої індивідуальні погляди, особисту вдачу, окремішню думку. А до цього – інше виховання та інші життєві засади, незнання панівної московської мови, нарешті релігійний світогляд – цілком відчужували її від того випадкового довкілля, що в ньому опинилася з чужої волі. Тож була вона тут таки цілком чужа. Ну, а чужинець – здебільша неприятель…

Так, чужа їм... Нехай. Але ж і вдома вона так само чужа, бо ж там верховодить мачуха. В цілому світі, що в ньому опинилася, вона – все чужа. Певне, буде вона чужа й у тім житті, що до нього готовлять її. Ну, нехай буде й так, без "своїх", без близьких, а навіть, може, і без "ближніх"... Але ж вона має місце, де почувається "своєю" і "вдома" – у стіп Пресвятої Мадонни. І це на всьому світі: чи в Піренеях, чи тут, чи в Індохінах, скрізь у католицькому храмі почує вона такі самі, такі знайомі й такі повні ласки слова. Що більш – із кожної дзвініці озветься до неї зрозумілий їй і дорогий голос Божий, який говорить їй, що вона "своя" і

"близька" Отцеві Небесному, бо його вірна донька... І під склепіннями його величних храмів завжди знайде вона і захист, і спокій.

Напружені нерви почали м'якшати. Тихе міркування огорнуло душу мов нагрітий пух. Думки почали переходити в сонні марева. Зненацька побачила в уяві, що перед нею ввесь світ – як безмежна рівнина. По ній зриваються вихори й крутять гарячим піском. Він засипає очі й підносить до неба темпі стовпи куряви. Вона, Ноель, скаче на вороному блискучому, як шовк, коні в той широкий і каламутний світ. На ній – ясна зброя, а на грудях – вогненним пурпуром горить великий хрест. У лівій руці в неї – щит, а па ньому написані букви. Які? Вона дуже цікава знати, та вона не бачить і не може повернути в бігу щит так, щоб було видко написи па ньому...

Хто ж вона й куди поспішає? Але ж нагло здається їй, що це вже не вона, Ноель, а улюблений герой дитячих літ – лицар Сид-Кампеадор. Був він для неї й дня її подруга Ньєвес єдино можливий ідеал людини…

***

Вранці Ноель почувала себе в’язнем: не сміє йти, куди інші, робити те, що інші. Навіть слухати лекцій, що є її повинністю й рацією перебування в цих гнітючих стінах – і те їй заборонила директорка. Огортав дівчину великий неспокій і досада. Читати не хотілося, бо думки втікали поза книжку. В душі наростала гіркість і образа, бо ж була приневолена мовчки й покірливо триматися явно несправедливого присуду, не маючи змоги протестувати, ані ніяк інакше реагувати. Мовчати в покорі привикла вона в монастирі, одначе відчувала велику різницю: там це робила в ім'я Господа, тут же фактично – проти Господа, з почуттям, що зла, дужча воля панує над нею. Зайшла старша сестра.

– Сестро, дозвольте мені піти до каплиці.

І сестра, як раніш класова дама, спочатку здивувалася:

– А чого ж до каплиці? Служби ж Божої там не правлять. Чи, може, щось хочете привести до порядку?

Ноель звела додолу очі. Пояснювати? А як не зрозуміє й вийде знову якась прикрість? Сказати неправду й запевнити собі вступ до Божої каплиці брехнею?

Глянула на Юлію Миколаївну. Зустріла добрий погляд її виблідлих очей, що глибоко запали під важкі повіки.

– Так, Юліє Миколаївно. Служби там нема, але ж я хотіла б привести до порядку... свої думки й свою душу...

Старша сестра погладила її по рамені.

– Тільки накиньте теплу пелерину: там може бути холодно.

Ноель не замкнула дверей каплиці на ключ, бо ж хто міг сюди увійти? Зробила глибокий поклін перед вівтарем, а потім пішла поглянути, чи не просохла земля в боднях із лаврами? Розправила складки вівтарного покривала, з маленького притулища, що служило за сакристію, винесла рушник і постирала вікно та лавки, де міг бути порох. Ходила помалу, нечутними кроками, призвичаєна до тиші святинь. Порядкувала, немов вернулася додому, що в ньому не була довгий час. Думкою ж полинула у "свій" монастир, де жилося їй так спокійно під Божим поглядом біля ніг Мадонни. Згадала слова, що їх говорила їй мати-наставниця, коли вони розлучалися:

– У хвилину, коли відчуєш самітність і тягар життя, – кожен-бо з нас має ці "ґетсиманські хвилини!" – біля підніжжя вівтаря знайдеш у молитвах усіх нас. І тоді твій тягар облегчиться, бо ж розділиш його між

нас. І самітність твоя не буде така мертва. Бо ж згадаєш, що на землі існують близькі тобі душі…

Ноель сховала обличчя в долоні. Молилася довго, забувши про час.

Чиясь м'яка рука спочила на її плечі й привела її до притомності. То прийшла сестричка Аліна. Схилилася над Ноель співчутливо і дивилася на неї ніжним поглядом. Той погляд схвилював дівчину, їй захотілося відповісти такою самою сердечністю. Обережно взяла сестру за руку й притягла до себе. Сестра впала навколішки й перехрестилася широким "православним" хрестом.

Нагорі саме задзвонили на полуднє.

Ноель почала вголос відмовляти "Angelus" (Ангел Господній), але ж Аліна вже знала значення цієї, хоч і чужої їй, молитви, бо ж часто за чаєм сходили на ті теми в розмові з "монастиркою". Невідомі речі цікавили молоду сестричку, вона залюбки приглядалася до латинських молитовників, гарних ажурних образочків, знала і про "Angelus", б бачила, як Ноель припиняла працю або читання, коли вітер теплими осінніми вечорами заносив у відчинені вікна голос дзвонів католицького костела.

Тепер і їй схотілося виявити інтимніше свою симпатію до цієї своєї напівприятельки, і в каплиці прозвучали, мабуть, вперше від її збудування, слова слов'янської молитви:

– Богородице Діво, радуйся...

Але духовна тиша, що огорнула дівочі душі в каплиці, довго не тривала, бо по обіді покликали Ноель до директорки.

"Мала нарада" директорки, інспекторки та двох класових дам ухвалила, що цю "пренеприємну історію" треба "зам'яти". А це могло б статися, коли б Лячерда перепросила Витовську і з нею помирилась.

Почувши це, Ноель відчула, як кров залила їй обличчя й шию. Цілий потік різких, твердих слів обурення вже був би ось-ось полився з її уст, але вчасно отямилась і зрозуміла, що це безпотрібне зайве й недоцільне.

Згадала татові слова: "Твоя зброя – не сварка й не різкі слова". Тому просохлими губами тільки відповіла одним словом:

– Ні.

– Не перепросите? – піднесла круглі брови директорка.

Бездітна й ще досить молода вдова по високому петербурзькому достойникові графиня Муравйова не мала найменшого поняття про виховання дітей або про психіку дорослаючих дівчат. Вона вважала за хрест, посланий їй суворою долею, що завдяки протекції своїх впливових батьків стала директоркою інституту.

– Ніколи! – сказала дівчина. – Я зробила так не в запалі, а в повній свідомості, що гидкий чин мусить бути покараний негайно.

– Яка страшна впертість, – хоч і потиху, зідхнула мадам Рапне.

– Ні, це не впертість, а жахливий фанатизм! – поправила її директорка. А повернувшись до Ноель, промовила сухо:

– Ідіть до своєї кімнати. Ввечері відбудеться спеціяльна конференція, і... ви напевне будете викреслені з числа наших вихованок.

За довгим столом, що був накритий зеленим, аж до підлоги звисаючим, сукном, засідала у великій залі під царськими портретами спеціяльна конференція. Директорка у своїй промові, переплутаній неминучими для неї "звичайно" та "ви ж самі розумієте", рішуче домагалася, щоб негайно віддалити "небезпечну" вихованку. Завзято підтримувала цю думку й мадам Рапне. Німкеня ставилася до тієї справи невтрально, бо за своє найважніше завдання вважала навчати німецької мови. Інспекторка завжди схилялася до думки вищих, себто директорки, бо ж саме її становище вимагало однозгідности з директоркою.

Але на конференції були не самі жінки. Покликали і двох катехитів, католицького і православного, щоб помогли вирішити, наскільки мотив учинку Ноель був релігійний. Одначе обидва катехити трималися обережно й здержливо, бо, мовляв, які ж там можуть бути поважні питання між дітьми?

Вони радили знайти якийсь спосіб, щоб дівчата замирилися та щоб "не виносити сміття з хати", бо пам'ятали погрози Ноелиної мачухи, що вона готова деякі справи порушити в пресі. На нараді були приявні ще й Настася Максимівна і Юлія Миколаївна. Та про їхню думку ніхто не питався. Мав сказати ще своє слово інспектор професор Малінін, що довго мовчки слухав. Тепер вій підвівся й заговорив стривоженим голосом:

– Мені здається, що ми не можемо знайти винуватого і того, кого слід віддалити, якщо треба когось віддаляти. Можна б запропонувати такий вихід: віддалити обох і забути про подію. Це було б найпростіше і найменш справедливе. Але ж ми навчаємо наших вихованок поступати інакше й вимагаємо справедливости у їх поведінці. Тому справа набирає ширшого, засадничого значення й у першу чергу торкається питання, чи ми виховуємо як слід "шляхетних панночок", коли в стінах нашої установи можуть траплятися факти, що не мають нічого спільного зі шляхетністю, ні з вихованням взагалі? Панночки наші, медам, мають свої світогляди, свої переконання й свої ідеали...

– Василю Миколаєвичу, які ж там можуть бути переконання у 17-18-літніх дівчат? Що ж бо ви! – запитала інспекторка.

Професор глянув на неї з-під навислих сивих брів. У його вузеньких, трохи монгольських очах блиснула іронічна усмішка.

– Ті переконання, які в 20 літ вони передаватимуть своїм дітям, ті переконання й засади, яких ми їх тут навчимо чи до яких спрямуємо їх розум і душі. Хто ж у 18 літ не має ідеалів, той не матиме їх і в 30. Не дурно ж "малороси" говорять: "Чого Івась не навчився, того Іван не зможе".

– Та це ж не студенти університету! – кинула мадам Рапне, підкреслюючи тим, що професор звик мати до діла зі своїми студентами в університеті та в духовній академії.

Малінін злегка примружив одно око, що робив раз у раз, коли хтось говорив йому видимі нісенітниці.

– Саме тому, мадам, що це не студенти, котрим у життю часто треба буде забувати юнацькі ідеали та переконання, саме ж тому, що від нас виходитимуть дружини тих студентів і матері, які виховуватимуть молоде покоління, – я мушу якнайгостріше виступити проти висловлених тут пропозицій. Коли умовини життя в нашій школі не забезпечують вихованкам непорушности їхніх релігійних переконань, на превеликий жаль, їм не залишається нічого іншого, тільки боронитися так, як це зробила мадмуазель Лячерда. А якщо тут конечне хочуть когось віддалити, то, на мою думку, треба віддалити всіх нас…

Дами аж сплеснули руками. Але професор виголосив ефектовну промову, в якій згадав і святого Миколая, що мусив ужити "відповідні жести" проти богохульників і зневажників віри, саме, як говорить історія, "одведе Арія мало рукою".

Промова інспектора охолодила запал дам, а підбадьорила духовних. Підкинула своє слово і Юлія Миколаївна. Ноель залишили й надалі в інституті, навіть без жодної кари, немов нічого й не сталося.

6

ЦАРИЦЯ В КИЄВІ

Бойкот. "На св. Русі не можна без мордобою". Цариця.

Талісман амазонки. З великої хмари малий дощ. Бал.

Великий князь Романов. Свічка в церкву. Квіти і книги.

Гості. Чому квіти не вмістились на вівтарі?

Коли Ноель вступила в класу, її обсипали колючі погляди. Кожна товаришка мала вже приготований запит, але ж фройляйн Оттилія вже кликала:

– Увага, мої дами! Я починаю, – і дала тему вранішньої праці – "Лист додому".

Дівочі голови посхилялися над білими аркушами: почався звичний день. Розмірений, поділений на чвертьгодини. Одноманітний, як будень в острозі.

На перерві ніхто не підійшов до Ноель: кожна мала працю й показувала, що вийнятковий і неприємний інцидент вона основно забула. Але цю німу змову перервала темпераментна Марія Федорівна, вчителька танців, екс-балетниця (її значення збільшалося з кожним днем). По вечері через піввідчинені двері вона покликала:

– Мадмуазель Лячерда! – і, почувши звичайну відповідь: "Presente!" (приявна), – вона вигукнула з видимою полегшою: – А-а! Нарешті! Я вже гадала, що тебе до Петропавловки відвезли. Ну, йди хутчій, ти, Екклезія Мілітанс!

Класа мовчки прийняла жарт, хоч при появі екс-балетниці звичайно всі обличчя незмінно ясніли усміхом. Відомо було всім, що Марія Федорівна охотніше втратила б дар слова, ніж прогаяла б зручний мент, коли можна було "вліпити" влучний дотеп чи сказати ущипливе motto.

Ноель не змінила виразу обличчя, також без усміху пішла за балетницею. Ледве вийшла за двері, як Марія Федорівна взяла її під руку:

– При мені можеш не робити виразу Веласкесової "Інфанти": я б знаю, душе моя, що на святій Русі без мордобою обійтись не можна хоч-не-хоч.

Вона нахилилася до вуха учениці й майстерно продекламувала бунтівливий вірш князя Вяземського:

В Росії чтут царя і кнут...

Что віли в бок, то сена клок!

А без побой вся Русь — хоть вой

І упадьот, і пропадьот.

– Запевняю тебе, що коли ти тут житимеш, то це не буде востаннє. А на індичок не звертай жодної уваги. Важне ж: ніколи й ні перед ким не плач.

Але небезпека викинення з інституту немов навмисне вже знову чигала на Ноель...

Нарешті надійшов "великий день" цариціної візити.

– Вже тут! У Києві... Завтра – у нас!.. — електричною іскрою пробігало по інституті.

Але тому "завтра" мало хто вірив: чекали й сподівалися що імператриця може з'явитися кожної хвилини. Все ж таки всі скам'яніли, коли вранці до великої зали, саме як усі вихованки зійшлися на вранішню молитву, несподівано наростіж відчинилися двері й увійшла незнана група осіб.

Попереду йшла невисока, а навіть мала дама, зачесана по-старомодному з безліччю дрібних кучериків па передній частині голови ("з гривкою"), в цілком скромній чорній шовковій сукні, з однією бранзолєтою поверх рукава. За нею два високі, стрункі й гарні молоді старшини в гвардійськім одностроєю, потім знаний і дуже люблений інститутками, старий, уже трохи згорблений, високий і худий, як тичка, граф Протасов-Бахметьєв, начальний інспектор усіх установ "імператриці Марії", до яких належали й дівочі інститути.

За тією групою шелестіла парадним шлейфом інститутська директорка, дзеленчав острогами полковник Унґер, і тільки інспектор професор Малінін ступав зовсім, як звичайно, злегка коливаючись, неначе йшов до класи на свою щоденну годину.

Кортеж продефілював між класами інституток, що низько, куртуазійно "поринали" в глибокому реверансі. Хвилею, починаючи дзвінкими голосками найменших, пролітало рядами аж до кінця зали врочисте привітання, скандоване окремими складами:

– Nous a-vons hon-neur de sa-lu-er Vo-tre Ma-jes-te Im-pe-ri-ale! (Ма-є-мо честь ві-та-ти Ва-шу Імпе-ра-тор-ську Вс-лич-ність!)

Цариця відповіла тільки мовчазним похиленням голови, а ставши під портретами царів, тихенько промовила кілька слів до директорки, а та дала знак:

– Commencez!! (Починайте!)

"Дежурна", хвилюючись, почала вранішню молитву.

Весняне сонечко весело заглянуло у вікна. Його проміння тремтіли й перескакували золотими "зайчиками" по паркетах. Можливо, що ті "зайчики" через асоціацію підсунули котрійсь із дівчат подібну думку. І незабаром зненацька поміж соняшні "зайчики" стрибнув білий, скручений з хустки. Стрибнув весело й задерикувато та й упав, мало не діткнувшись ніг імператриці. Без уваги на жах, що охопив усіх інституток, а ще більш – їхніх управителів та виховниць, почувся придушений посміх. Цариця приклала до короткозорих очей лорнет і, нагнувши голову в один бік, приглядалася до кинутого їй подарунку. Стало ще смішніше, як і звичайно буває в таких випадках напруженої урочистості та серйозності. Один із гвардійських старшин, що стояв за нею, зробив пару кроків, нагнувся й підніс білий предмет. На його обличчі розцвіла приязна усмішка. Ставши знову па своє місце, кинув він лагідний погляд па першу класу, звідкіля вискочив той "зайчик". "Дежурна" тяжко віддихаючи, скінчила нарешті молитву. Імператриця промовила по-французьки кілька слів до інституток, а потім почала розмову з директоркою. Старшина – був це один із великих князів (архикнязів) – підійшов до першої класи, тримаючи за кінчик-"вушко" зайчика-хустки.

– Кому належить цей предмет? – запитав він увічливо.

Класова дама вже була біля нього й солодко вияснювала та просила вибачення. Ноель почула придушене зідхання й глянула в бік: її сусідка Варя Шиковська стояла біла, як крейда, й уже була готова зомліти; в розпуці міцно стискала зложені "коробочкою" руки, що теж були білі немов мармурові. Ноель завважила, що й пальці-мізинці "творили хрест" – кабалістичний знак, що, як вірили інститутки, віддаляв усяке неминуче нещастя й близьку небезпеку. Але кабалістика в цім випадку не могла мати успіху, бо зараз класова дама візьме зайчика, розгорне хустку й побачить "нумер", що належить тільки одній вихованці й не повторяється від 1-го до 365-го.

Ноель ще раз глянула на Варю, а в голові мигнула іскорка – "яко же і ми оставляєм должником нашим"... – Ноель цілком спокійно виступила з ряду:

– Si Votre Altesse Imperiale veut me permettre... (З дозволу Ваше імператорської величности...).

Архикнязь, усе ще тримаючи за кінчик міцно скручену хустку, елегантно подав її Лячерді, цокнув острогами й чемно вклонився... Варя була врятована, але Ноель ще не встигла всунути хустку в кишеню, як імператриця зі своїм почтом зупинилася біля неї і з ласкавою усмішкою розглядала її через лорнет.

– Ви, бачу, дитино моя, в дуже доброму настрої, – сказала вона по-французьки, з легкою іронією, але Ноель з місця відкинула спрямований удар:

– Було б неввічливо, мадам, мати недобрий настрій, вітаючи імператрицю.

Директорка захлиснулася власним віддихом, почувши слово "мадам", що ним дівчина звернулася до монархині, наче на глум. Мабуть, і цариця звернула на те увагу.

– Скільки ви років в інституті? – запитала вона сухіше.

– Перший і останній.

– А де вчилися давніш? У якій школі?

– У монастирі Notre-Dam-de-Sion на півдні Франції.

– Ви – росіянка?

– Ні, мадам!

Цариці, видко, трохи відлягло. Вона діткнулася кінцем лорнета до хустки.

– А яке значення має у вас цей предмет? Чи то забава, чи, може, якась ворожба?

Але Ноель уже не встигла відповісти, бо поза її плечі висунулася графиня Муравйова й почала "замилювати очі" несподіваною імпровізацією.

– Ваша імператорська величносте, у наших дітей є багато забобонів... принесених з дому до школи. І ця іграшка з хусточкою – це щось на взірець parte-bonheur-а, що нею вони часто бавляться... особливо ж вітаючи тих, хто вперше вступає в стіни інституту.

І хоч сказане була видима нісенітниця, імператриця вдоволилася поясненням та з "милостивим уклоном" пройшла зі своїм почтом далі.

Але, мабуть, великий князь не йняв віри словам директорки і, проходячи далі, з отвертим усміхом покивав пальцем Ноель. Інститутки

присідали в низькому реверансі: –Nous avons I’honneur de Vous saluer, Votre Majeste Imperale! – стелилося за царицею аж до дверей.

Ледве замовкло останнє слово офіціяльного привітання, як дві класові дами, дежурна й не дежурна, – вже вродилися коло Ноель:

– Нечувано!

– Безсоромно!

Ноель спокійно, не поспішаючи, розгортала хусточку й так само спокійно сховала її в кишеню, але, на всякий випадок, глибоко, під свою. Тоді підвела очі на класові дами.

– Що саме трапилось? – запитала цілком лагідно, але ніздрі її зовсім явно тремтіли, й вона ледве панувала над собою.

Класові ж дами говорили обидві разом:

– Як?.. Вона ще питається! Та ж цьому нема назви... Ваша поведінка непристойна... Яким правом ви осмілилися заговорити з великим князем? І потім – це "мадам". Це ж така грубошкурість. Як можна, як можна?

Ноель затисла кулаки і крізь зуби, що зачинали цокотіти, промовила:

– Мадам Рапне, ви цілком зайво хвилюєтесь: по-перше, пані директорка вияснили імператриці, що я це зробила з пошани до неї; по-друге, кожній королеві й імператриці Франції завжди говори: "мадам", так само, як говориться навіть до Матері Божої? Ви ж що імператриця це добре знає... Тому я й спитала вас: що саме трапилось?

– Але ж, а-алс ж це вам не Франція. А цариця – імператриця всеросійська.

– Одначе ми ж говорили по-французьки..

– "Ми"... "говорили"... Це ж просто нечуване!..

Але що саме було для мадам Рапне "нечуване", не довелось довідатися, бо в залу вернувся граф Протасов-Бахметьєв з інспектором Малініним.

Притримуючи при боці кавалерійську шаблю, вийшов граф на середину зали:

– Медам, – звернувся він до інституток, – її величність доручила мені повідомити вас, що ввесь час, поки вона буде в Києві, тобто три дні, в інституті лекцій не буде. – Весело усміхнувся: – Вдоволені монаршим дарунком?

Дівчата радісно шепотіли між собою. Вони добре знали, що старий граф із засади повідомляє тільки про речі приємні, бо ж він постійний і певний їх оборонець та заступник у всіх випадках інститутського життя з його неминучими й безнастанними конфліктами.

– А другий дарунок імператриці – це те, що вона буде у вас на балі. Та й не сама, – знову весело усміхнувся граф, – але з її дозволу за партнерів будуть вам кадети!

У задніх рядах хтось не витримав і посипалися бодай здержливі оплески. Старий царедворець глянув у той бік і промовив:

– Приємно бачити прояви патріотизму, виявлені в формі любові до будучих оборонців батьківщини.

Тепер уже дівчата не втримались і щирий сміх пролунав по залі.

– Не все ще, медам! Упродовж цих трьох днів ви всі будете діставати по бомбоньєрці цукорків. Від імператриці...

– Ні, від вас, графе! – вирвалося кілька голосів. – Знаємо!.. Дякуємо!...– цілком іншим, як при вітанню цариці, повним і непримушеним хором озвались усі вихованки. Бо всі знали, що коли приїздить на інспекцію граф Протасов, кожна дістає по півфунта найліпших цукорків, запакованих у гарні бомбоньєрки, від найславнішого в Києві цукорника – "Жоржа" (француза Берто). Але тепер граф замахав руками.

– Від мене буде окремо. А це – від імператриці. Потім підійшов до рядів першої класи.

– Як зветесь, неустрашлива й забобонна амазонко? – усміхаючись, запитав він Ноель.

– Ноель Лячерда, ексцеленціє.

– Медина-Челі? – здивовано промовив граф. – Може, донька Адріяна Адамовича?

– Так, це мій тато, ексцеленціє!

– Так оце ви така, благородна чужоземко! – простяг він до Ноель руку. – Знаю вас тільки з фотографій, оттакою, – він показав рукою на метр від підлоги. – Тепер не пізнав! От, час біжить... А чи ж тато подорожують, чи вдома? І здорова, так само, як сподіваюсь, і belle-maman?

– Дякую. В Києві і здорові, ексцеленціє!

– Конче намагатимусь їх відвідати! Dites leur mes amities! (Привітайте їх від мене).

Граф ще раз стиснув Ноель руку і вийшов із зали.

Приятель інституток цього разу став міцним щитом для Ноель. Хвиля обурення й загроз розпливлася, але... це все ставало просто фатальне – ще того ж вечора трапилася нова причина, щоб викинути Ноель з інституту...

Після програмових точок – співів, танців, деклямацій, що ледве вмістились у програму вечірки, подали чай. Тим часом велику залу перетворювали на бальну. Стільці уставили попід стіни, естради зсунули під портрети: там приготовили місця для цариці та її почту. На хорах розташувалися дві оркестри.

Інститутки, що брали участь у програмових точках, не передягалися потім у свій однострій, бо мали дозвіл лишитись у декоративних костюмах до кінця вечірки. Тому за чайним столом, серед білих пелеринок та гладенько прилизаних голов, видко було й пишні напудровані зачіски "рококо". Дзвонили між ними циганки дукачами, мигали розкішні еспанські мантильї й коливалися московські очіпки – "кокошнікі".

Гості й батьки та кревні інституток сиділи окремо. Підходити до своїх "запрошених" можна було тільки тоді, коли вже почнуться танці. На жаль, цього разу танці не обіцювали великої приємності, бо якась непередбачена причина саме в останній мент перед балом перешкодила кадетам: їх на бал не пустили. Доводилось вдоволятися професорами, з яких танцювали тільки два, та "братами" й "кузенами", яких інститутки мали чомусь завжди багато й чомусь майже тільки військових людей. Такі "брати", відповідно до інститутських приписів, не сміли з'являтися самі, а тільки "з родиною". При цьому обов'язково мусив бути приявний ще й якийсь старший родич або тіточка, які посвідчили б, що, справді,

цей блискучий ад'ютант генерального штабу або елегантний "охтирський" й "бузький" драгун – це брат чи кузен панночки, що його запросила на бал.

Нарешті з хорів залунали врочисті звуки полонезу. Із рисункової зали відчинилися двері наростіж, а коло них завмерли палацові лакеї в лівреях та білих панчохах. Цього вечора служили гостям не інститутські служниці, а випозичені лакеї з київської царської палати.

До зали походом вступили гості й інститутки. У першій парі київський генерал-губернатор, що провадив царицю. За нею великі князі вели дам з її почту. Граф Протасов провадив директорку, здавалося що він веде "за ручку" свою доньку. Кругленька, рожева, виглядала вона ще менша при величезній постаті старого офіцера, що мав цілком воскове, біле обличчя. За почесними гістьми йшли інститутки: спочатку – костюмовані, потім – "звичайні".

Навіть найменші, так звані "седьмушки", бо з сьомої класи, намагалися граціозно вигинатися, ступаючи до такту.

Попровадивши царицю до імпровізованого трону, генерал-губернатор глибоко їй поклонився і став біля того престолу. Поруч групувалися великі князі й усякі військові мундири високих рангів. Дами ж посідали на приготовані під стінами канапи. Інститутки підходили до цариці парами, кланялися й розходились: одна – направо, друга ліворуч. Коли вклонилася й розійшлась остання парка семачок, із хорів полилася ніжна мелодія вальсу – почався бал.

Відблиски безлічі свічок у трьох дзеркалах (електрики в інституті тоді ще не було) миготіли тільки хвилину в блискучих, як скло, паркетах. Нарешті сяючий золотом царськосельський гусар уклонився княжні Каратовій, а блакитний "бужець" заточив Ізу Метінґер.

Класові дами пильно стежили, щоб дівчата та їх партнери не промовили до себе ні слова. Коло кожної "синиці" зі старших клас праворуч і ліворуч сиділи "архангели": їх ролю сповняли нетанцюючі інститутки.

Коли суворе око недрімного Аргуса помічало найменше нарушення дисципліни, "архангел" відразу діставав наказ "нагадати про можливість вигнання з раю".

Ноель у чорному еспанському костюмі й гарній мантильї на високому гребені зачіски відійшла від своєї групи костюмованих товаришок і сіла в амбразурі вікна, схилившись у затінку великого лавра: їй не хотілося танцювати. Світла й бальна музика настроїли її меланхолійно. Тут і врочисті веселощі переплітали "казенщиною", за кожен природний відрух душі вже грозила кара, з усіх кутків дивилися "недрімливі очі", що фактично пильнували не того, щоб усі поступали згідно з установленими приписами, а чигали, щоб до когось причепитись, присікатись, щоб не на виннім, а тільки на необачному забудькові зірвати свою сердитість і пімститись. І знов жагучою тугою відізвався голос Півдня...

Мрії підхопили Ноель і понесли, як розгойданий човен без стерна. Згадки, симпатії, казкові образи й вимріяні бажання сплітались у букети, що мають стати дійсністю в прийдешньому, в якомусь невідомому ідеальному світі. Як часто вже її картали за те, що шукала тих ідеальних світів, "де б не обсипались троянди і не відлітали б прекрасні сни!" А в душі, мов срібні струни, вигравали Ростанівські вірші:

Le seul le reve interesse

Vivre sans reve, qu’est-ce?

(Лише мрія цікава,

Як жити без неї?)

Вигравали й дзвонили, мов ніжні емайлеві кампанули на блакитних левадах. Тому відразу вона навіть не зрозуміла, коли перед нею також ніжними дзвониками задзеленчали старшинські остроги. Підвела голову й побачила перед собою, високу постать великого князя, що саме їй уклонявся. Він, справді, був дуже "великий" на зріст, що аж вразило Ноель, коли вона також устала й уклонилася низьким "двірським" реверансом:

– Altesse Imperiale, veuillez me permettra de vous remercier. (Ваша високість зволять дати мені змогу подякувати...)

– J’attendrai, la Mademoiselle pour que vous reposiez. (Я зачекаю, аж ви відпочинете).

– Я не втомлена, ваша високосте.

– Alors?.. (Отже?..)

– Votre Altesse est bien trop grand pour moi. (Ваша високість – надто великий для мене...)

Архикнязь, усміхаючись, оглянув справді маленьку й худеньку дівчинку й щиро додав:

– Якщо тільки в цьому причина, то я, з вашого дозволу, спробую зменшити свою "великість", – підкреслив він, що зрозумів двозначність виразу, та, повертаючи стілець до Ноель, продовжував: – Посідаємо, а на стільцях не буде майже зовсім помітна різниця між нами.

Ноель відчула на собі зміїні погляди всіх класових дам. Це по-діточому розвеселило її. "От цікаво, що ж ви тепер чинитимете?" – спалахнуло в голові лукавою іскоркою, хоч і було трохи ніяково сидіти от

так на перехрестю поглядів зацікавлених інституток та зіритованих осіб з інститутського проводу. Крім того була трохи розгублена, що з нею вперше в життю поводився хтось, як із дорослою "дамою". До всього ж і той "хтось" був не якийсь там пустотливий юнак, як ті хлопці, що з ними бавилась і танцювала вона на безпретензійних "sauteries" ("стрибаннячках") із товаришками у Франції. Ні, той, ще сидів тепер проти неї, прийшовши напів із запрошенням, напів із наказом, був великий князь, тобто ближчий чи дальший кандидат на монарха цієї легендарної країни, що для Ноель видавалася не менш таємна й загадкова, як Китай або Індія. Тож, щоб скрити непевність, дівчина розгорнула своє еспанське віяло, а тим часом великий князь "бавив її розмовою":

– Мені здається, що сьогодні вранці ви мали костюм, – нав’язував він мову до жесту дівчини. – Тепер же ви у справжній одежі. До вашого танцю й до жесту віяла цілком годиться кастильська гордість, якої ви не намагаєтесь ховати.

– Гордости не ховають, ваша високосте, її тільки схиляють, і то... лише перед Богом.

Архикнязь підвів здивовано очі:

– І відповідь ваша, як із Кальдерона. Дозвольте спитати: звідкіля це у вас і яким дивом ви – серед нас?

– Тут – певно, що з волі Божої. А що ваша високість добачує в мені щось кастильське – нічого дивного: в гербі моєї родини є й кастилійські вежі.

За хвилю обоє вже розмовляли справді цілком по-приятельськи. Великий князь багато подорожував. Особливо любив Південь Европи. Цікавився Наваррою й басками. Бачив Елісондо – край героя Меріме, знав легенди про Мадонну з Ельче. Жвава й цікава розмова

продовжалася. Підводячи вряди-годи очі на свого співрозмовника, завважила Ноель, що коло них уже не перший раз пройшла вщерть налита жовчю мадам Рапне. Обличчя її палало, губи тремтіли й шепотіли, напевно, не молитву. Та ж підійти не відважилась, зробити уваги не посміла, дарма, що так демонстративно були нарушені непорушні приписи інститутського життя й звичаю. Аж уже після балу, коли Ноель підійшла попрохати дозволу піти до своєї кімнати, класова дама "білим голосом", повним безсилої сердитости, проскреготала:

– Можете йти, куди бажаєте, – запам'ятайте тільки одне: коли нарешті не буду приневолена бачити вас, поставлю свічку в церкві або навіть у вашій каплиці...

Другого дня, коли після обіду роздавали інституткам по класах цукорки від цариці та графа Протасова, швейцар "Жозеф" приніс завитий у шовковий папір величезний букет і подав його фройляйн Оттилії. Дівчата нашорошились.

Тим часом німкеня обережно розвивала папери. Прегарні темно-червоні й золотисті троянди виглянули з обгортки. З-поміж них випав довгастий незаліплений коверт. Інститутки поглянули на Ізу Метінґер, що стояла червона аж до сліз, покірливо похиливши гарну голівку додолу. Для цілої класи набуло таємницею, що бірюзово-блакитний однострій її "кузена" викликував цю доповняючи барву на гарному Ізиному личку. На нещастя, саме в цей мент до класи вступила директорка.

– Є адресатка в класі? – запитала вона й схилилася над запискою, яку для контролі саме вийняла з конверта фройляйн Оттилія. Обидві прочитали підпис і зміст. Німкеня зарум’янілась і всміхнулась, а директорка ледве помітно знизала плечима.

– Сватають тьотю Отю! – півголосом прошепотіла Богданова. Інститутки ледве стримали сміх.

– Фройляйн Медина-Челі! – покликала тим часом німкеня і, передаючи Ноель букет, записку й конверт, – голосно й урочисто промовила:

– Його високість великий князь Романов посилає вам квіти.

Графиня Муравйова мовчки вийшла з класи. Ноель схвилювалась і конверт вислизнув їй із руки. З нього випав листок твердого картону з твердим обрізом. На ньому був напис: A la Castillane exilee (Кастилійці на вигнанню). І підпис – тільки хресне наймення...

* * *

Лекцій у той день не було, тож Ноель могла залишитись у "себе" аж до ранку наступного дня. Почувала полегшу, що не потребує бачити ні товаришок, ні класових дам. Частину отриманих квітів віднесла до каплиці на вівтар, але ж букет був справді "царський", і квіток вистачило ще на повну вазу, що її приготовила сестричка Аліна. Небувалі в цих шпитальних світлицях ніжні пахощі троянд наповнили кімнату Ноель. Від них ті стіни видавалися ще сумніші, ще суворіші й непривітніші, а великий покій нагадував не помешкання світської людини, тільки келію аскетичного монаха. Ноель загорнулась у м'яку, пушисту намітку, підійшла до полиці та простягла руку по томик Ґонґори "Поліфем і Ґалатея".

Вірші цього автора були б якнайсуворіше викляті в інституті, якби хтось міг їх прочитати. Читаючи кожну друковану сторінку тільки "з других рук", провірену й процензуровану, мала Ноель раз у раз таке почуття, ніби її примушують їсти з тарілки, що з неї вже хтось їв перед нею. Тому намагалась обійти цей нестерпний звичай. Але на те був тільки такий спосіб: читати в мові, що її в інституті не знають. З таких мов була дуже добра еспанська, чомусь надто екзотична для цієї країни.

Вдома Ноель знайшла в батьковій бібліотеці кілька старих авторів і з дозволу тата привезла їх до інституту. Тому на її полицях стояли всуміш такі різні автори, як св. Тереса, Ґонгора, Сервантес і два томики Кальдерона.

Тільки "Exercices" св. Ігнатія Лойоли сконфіскувало інститутське начальство. Не тому, що вважали їх за надто невідповідні для вісімнадцятилітньої дівчини, а тому, що ім'я Ігнатія Лойоли, як і само слово "єзуїти", викликало правдиву паніку в кожній православній душі.

– "En numero son mis bienes a mis males" ("Однаково великі і мої радощі, й мій сум"). Повний прикрас та фіоритур, як мавританський орнамент, ущерть кований стиль Гонгори, палкі слова про невідоме кохання, переплетені з так само сильними словами про невідому смерть, – притягали Ноель і переносили її думку в казковий світ, колись наповнений шляхетними лицарями та прегарними дамами. У світ, де не було нічого низького, дрібного, негарного. Читала ті вірші й вірила, що те "справжнє" має дійсно бути таке і що, напевне, воно прийде, коли б тільки покинути ці сумні стіни! Бо тільки там, поза інститутом, можливе життя, справжнє, гарне, а не ця його пародія, що гнітить і чавить, як страхітлива нічна мара.

– "En numero son mis bienes a mis males"...

І Ноель готовилася там, у житті, пізнати велику, безмежну радість.

Будь-що-будь, бодай і за ціну пропорціонально великого страждання... Хтось постукав у двері.

– Anda! (Увійдіть!) – відірвавшись від книжки, автоматично кинула тією ж мовою Ноель, але схаменулась і враз додала:

– Entrex! (Входьте!)

Двері помалу відхилились. На порозі стояла засоромлена й збентежена Катря. Ноель відсунула книжку. Співаючі ритми, повні сонця й блакитних тіней, відлетіли в далекі країни.

– Пробач мені...

Ноель знизила плечима:

– Піди висповідайся, я ж не маю чого про це з тобою говорити.

Можливо, що Катря не прийняла б цієї ради і розмова довела б до нової сварки чи скандалу. Та ж саме в тій хвилині до покою ввійшла нова гостя. Була це "гардеробна дама" Софія Іванівна.

– Не перешкоджатиму?.. Хотілось послухати, як минув учорашній бал. Чи подобались високим гостям наші костюми?

Софія Іванівна ніколи не показувалася між людьми: нона соромилася за своє покалічене, відразливе обличчя. Інститутки розповіли про це фантастичні історії. Але Ноель знала правдиву від Юлії Миколаївни, бо з нею приятелювала "гардеробна".

Колись молода красуня, багата і з доброго роду, Софія Іванівна вийшла заміж із любові й була така щаслива, що їх родинне щастя було приказкою у знайомих. Але в Софії Іванівни був іще один брат, може, й не так аморальна, як легкодушна людина, старосвітський, типовий російський "дворянин в фуражне с красним околишем", гуляка, картяр, бабій. Видима річ, служив у війську як старшина одного з ліпших петербурзьких полків. Одного разу програв він таку велику суму, що сестра, соромлячись за нього перед чужими людьми й перед чоловіком, потайки віддала братові все свої майно, всякі дорогоціннощі, щоб тільки не дійшло до скандалу, бо його "Коля перенести б не міг" і постановив застрілитись. Дарунок сестри прийняв також потайки, нікому про те й не заїкнувшись. Та ж його коханка, циганка з кабаретного хору,

довідавшись, що поміч прийшла від жінки, напосілась, щоб коханець конче їй ту жінку показав. Вона не була цікава знати, хто та жінка, тільки хотіла її бодай здалеку побачити. А коли побачила красуню й вивідідала її адресу, то, не розбираючи суті справи, бризнула Софії Іванівні в обличчя пляшку сірчаної кислоти. Ні в чому не повинна жінка ледве витримала те, але по довгій недузі залишилася жива. Та чоловік її, побачивши відразливе жінчине обличчя, піддався розпуці й застрілився. Брат Коля із сорому втік із Петербургу кудись на Кавказ, де не знали тієї "поганої історії". Софія Іванівна, мов той старозавітний Йов, залишилась одна на світі, опоганена, втративши кревних і близьких, зовсім убога й безпорадна, бо ж ніколи не потребувала вміти що-небудь робити. Та знайшлися деякі впливові знайомі, що допомогли їй дістати посаду в Інституті в Києві, де вона й залишилася доживотно як "гардеробна дама". Двадцять років колишня гарна дама "зо світу" берегла Інститутських сорочок та попередниць і не виходила нікуди, хіба до церкви та шпиталю, де мала безмежно добру приятельку, Юлію Миколаївну, що, мабуть, так само ховала за цими стінами якусь життєву трагедію.

Тепер Софія Іванівна мала ще нову приятельку – Ноель, що їй нагадувала колишніх милих черниць, бо була завжди ласкава і нічим ніколи не хвилювалась.

"От у кого "en numero son los bienes e los males", – промайнуло в думці Ноель.

Катря завзято і з блискучими дотепами розповідала про бал та була вдоволена, що неприємно почата розмова сама наладналася, а Ноель говорить із нею, як і давніш. Ноель же тим часом вибрала найкращі троянди, зв'язала їх золотим шнурочком і з думкою: "Так от чому вони не вмістилися на вівтарі!" – подала їх Софії Іванівні.

– Боже! Як давно, давно ніхто не давав мені квіток! – промовила вона збентежено, і на її очах заблищали сльози на спогад про давно минуле. Схилилася, щоб поцілувати Ноель, але пригадала собі

відразливий вигляд свого обличчя й затримала свій рух. Ноель зрозуміла це і міцно стиснула Софію Іванівну в своїх обіймах та щиро її поцілувала в її червоні, страшні близни.

7

ВЕЛИКИЙ ПІСТ

Молитва. Імповізація. Інститутська церква. "Дії мінорес".

Рудий Тор. Тріо. Рідні молитви. М. В. Лисенко.

"Аматор Єстества"

Скінчилися свята й урочистості царських відвідин, бали карнавалу, костюмовані фантасмагорії, що приносили хвилеве почуття, ніби життя пробігає не в інститутських стінах. Прийшли будні за мріями, масницею – Великий піст.

Богданова ще в їдальні дзвонила ложечками об край філіжанки, потихеньку при тому приспівуючи: "Хрін-редька, хрін-редька!" – що мало імітувати великопісні православні церковні дзвони.

Та мадам Раннє перервала її творчість: за столом не затримувались довго, бо в першому тижні Великого посту не було лекцій, зате ходилося до церкви двічі денно. На безконечно довгих православних Службах Божих мусили бути всі вихованки, незалежно від того, якого визнання вони тримались. Цим, так мовити б, доповнювались "міцні підвалини релігійного виховання". Також замість обов'язково вправлятися пів години в мові з класовими дамами у ці дні читали Євангелію, яку по примірникові роздали всім інституткам. День же в класі починався, як звичайно, з речення:

– Дежурна, читайте молитву...

Ноель підвелася з місця. За нею повставали всі інші. Богданова встигла прошепотіти, подаючи молитовник:

– Сьогодні читати іншу молитву – великопісну. Ось, я тобі написала на листочку, бо ж ти по-старослов'янському не втнеш.

Ноель розгорнула книжку, побачила листок і почала читати своїм кумедним для росіянок чужим акцентом:

Царю небесний,

Спасі меня от куртки тесной,

Как от огня...

Дехто засміявся приглушеним сміхом, дехто підвів голову й із великим зацікавленням дивився па Ноель. А та спокійно дочитувала:

Я, Царь Небесний, хорош уж тем,

Что просьбой лішней не надоєм...

Склала книжку й певна, що справно викопала свою повинність, пішла на своє місце. Що Ноель не перехрестилась, до цього мадам Раннє була призвичаєна, бо дівчину ніяк не можна було приневолити хреститися ані в церкві, ані за обов'язковою молитвою.

– Не можу хреститись при словах і порядках, яких я не розумію.

А що в класі була мусульманка й кілька протестанток, котрі запевнювали, що в їх релігіях не було припису хреститись, – то "протест" її не викликав репресій. Тим більш, що "іновірки" слухняно

вичитували православні молитви, коли на них припадала черга бути "дежурними в класі".

Але тепер мадам Рапне звернула увагу, що не перехрестився ніхто.

– Покажіть мені молитовник, – покликала Ноель класова дама. – Де та молитва, що ви читали?

Ноель подала книжку й листок. Гострий профіль мадам схилився над каліграфічно написаним віршем. Це була "юнкерова молитва" Лєрмонтова, не знана загалові інституток, бо ж у їхній бібліотеці були тільки "цензуровані" видання класиків, навіть російських. "Де цензура заміняла слово "любов" якимсь иншим, більш відповідним для дівочої "скромности", – як жартував колись інспектор Малінін.

"До церкви", тобто до того часу, коли треба було шикуватись у пари, щоб іти в церкву, залишилося ще пів години. Веліли читати потиху Євангелію, але дозволяли ділитися на гуртки й читати вголос. У цьому вже була розвага. Бо можна було не сидіти на своєму постійному місці, а де схочеш. Навіть і за таблицею, коло фільтру з водою або й на широких лутках вікон і дивитись на повні гороб'ячої метушні дерева "Царського саду", прозорі й легкі, ще з цілком голими галузками. Бо ж до весни було ще далеко, але в завзятому цвіриньканні горобців, у прозорому мереживі дерев уже відчувалось наближення весни. Передвістку про неї ніс і нетерпеливий вітер, що "не к Різдву дме, а к Великодню". І тому ніжно-журливин настрій, що огортав дівочі душі, раптово змінявся налітаючою хвилею радісно-жартовливого виклику... "Прощай, прощай, прощай, маслєніца!" – несподівано вилетіло "масничне веселіє" з опери "Снігурочки" з останніх лавок.

Мадам Рапне зірвалась із місця:

– Qui se permet? (Хто це собі дозволив?) – і побігла до запідозрених.

Ледве була за першими лавками, як із них зазвучала пародія на арію з "Демона":

Тебя я, вольний син Ґлафіри...

Цю пісеньку особливо любили інститутки. Вигадала її Катря в "бані" (в лазні), де було можна співати, галасувати, бо ж там не бувало жодної класової дами, жодної контролі. Тільки самі голі інститутки та "банні дівчата" рухалися в тому підземному Гадесі у хмарах пари, немов заблукані душі в міжпланетному просторі.

Серед цих "бальне ар" (купелевих служниць) були улюблені, що вміли майстерно мити, не заливаючи очей піною з мила. До них зголошувалася черга, й часами така велика, що годі було дочекатись. Тоді з необхідности треба було даватись у руки, менше вправні. До тих, що їх не шукали, належала "шпакувата Глафіра". Вона мала ще й ту "милу" рису, що доносила начальству, коли хтось поводився в лазні аж надто "по-домашньому". Тому звичайно Глафірі співали хором із клубів пари:

Ябеда, доносчіца, собачья ізвозчіца.

Але це вже було старе й нікого не бавило. Тоді раптово Катря, загорнена в простирало, вилізла на лаву й, мов оперовий тенор, надхненно простягаючи руки "в публіку", заспівала своїм оксамитовим контральтом:

Тебя я, вольний син Ґлафіри,

Возьму в надзвєздния края,

І будеш ти проклята в мірє,

О, мерзка ябеда моя!..

Ця імпровізація викликала таку бурю оплесків, криків та вигуків, яку довелось потім Катрі почути хіба що в Мадриді, де вона співала десять років пізніш у королівській опері. Та ж тут ця овація скінчилася несподіваною скаргою Ґлафіри, яка дуже образилась, що її, "дівчину", та ще й немолоду, висміяно, ніби вона має "вольного", тобто нешлюбного сина...

Дзвінок, особливо голосний цього дня, бо двері з усіх клас були відчинені на коридор, де вже пахло ладаном із церкви, перешкодив мадам Рапне в її "парфорсних ловах" на винних у порушенні "молитовного настрою з наказу начальства".

Інститутки мовчки шикувались і скромно вирушили до церкви.

Довжелезну врочисту Службу Божу співали дуже повільно: щоб ясно було чути кожне речення, щоб можна було розібрати кожне слово. Але саме тому майже ніхто з православних не витримував до кінця в молитовному настрою. До втоми від довгої Богослужби ще долучалася тяжка втома від того, що слід було стояти рівно, струнко, не спиратись усією вагою тіла тільки на якусь одну ногу, не горбитись, не спускати голови ані рук, що мусили лежати "коробочкою" зложені незмінно – на висоті стану.

Хреститись годилося тільки в деяких місцях відправи, не швидко й не розмашисто, без афектації й "у повній простоті". Навколішки також дозволяли ставати тільки в деякі менти Богослужби й на деякий час. Класи стояли струнками каре, рядами, що їх класові дами вирівняли вздовж і впоперек оком вправленого старшого десятника, щоб ніхто ні на лінію не відходив від ряду. Лад цей дотримували й пильнували класові дами цілий час вистоювання в церкві. Як "іновірки" (бо ж класові дами здебільша були чужинки), ці "недрімні очі" мали той щасливий привілей, що могли в церкві сидіти. Коло кожної був стілець. Інститутки того права не мали, навіть "іновірки".

Однак класова дама мала обов'язок також пильнувати, чи якась із дівчат не ставала помалу занадто блідою, що загрожувало млістю. Тоді таку брали за руки й обережно виводили за двері церкви, де й передавали до рук "дежурних дівчат" – служниць. Ті ж, у випадках тяжчих, відводили ослаблу до інфірмаря, а в легких – до порожньої "пепіньєрської" кімнати, де на столі вже стояли приготовлені карафки з водою, розчин амоніяку та етеро-валеріянові краплі.

У звичайні неділі та суботи "іновірки" могли не приходити до церкви, але ж у великі свята й у піст – це було обов'язкове.

Церква була притульна, з тридільною навою й сліпуче-блискучими паркетами. Вона нагадувала почасти якусь парадну залу, почасти виставову галерію образів; може, тому що прикрашали її тільки образи святих жінок. Дівочі ж руки побожних інституток оздоблювали її всю квітами та стяжками, які у величезній гойності й при всяких нагодах посилав інститутові "церковний староста", відомий київський дука-купець Слинко.

Під великими заокругленими вгорі боковими вікнами, що сягали аж підлоги, стояли з обох боків вівтаря на підлозі великі коші квітучих рослин: гіякинтів, цінерарій, конвалій або особливо улюблених у Києві лілей "ґаризі" з довгими зеленкуватими квітами. З вівтаря, з-під заквітчаних стяжками та кокардами лампад, дивились образи цариці Олександри в "горностаях" та св. Катерини, спертої на колесо, з пальмою в руці. Праворуч – над співачками (хор був великий і гарний) гірською стежкою йшла красуня-брюнетка з золотим келихом у руці – св. Варвара. Ліворуч, над перським килимом, розісланим на місці, де мала стояти директорка, – між стрімкими скелями, по самі очі загорнена в яскраву, жовтогарячу "столу", несла пахощі Марія Магдалина.

Кілька менших образів у золочених шатах – переважно різні зображення Богородиці-"Теотокос", стародавнього візантійського стилю, прикрашали бокові нави. В лівій – стояв високий дубовий титарів поставець із свічками, а біля нього – сам титар, "церковний староста"

Слинко, по-англійськи коректно одягнений пан із правними манерами. У дні високих урочистостей чи великі свята, наприклад, на Великдень, він бував у фраку, в білих рукавицях, у білій краватці-"метелику" та з chapeau-claqu’-om" під пахвою. Вуси мав раз у раз напрочуд чорні й штудерно закручені на "чверть на третю" (годину), як говорили інститутки.

Та постать, що була б "на місці" на кожному балу, дивним контрастом відбивалася на тлі високої, вміщеної під склом, як образ, плащаниці, філіграново-тонкої роботи. Інститутки були переконані, що ту плащаницю вишивали "справжнім волоссям" і так тонко, немов акварелею, накреслили постать Христа у гробі та білі – довкола неї – завої. В лівій же наві був великий, на цілу стіну, хрест, зложений із однакових розміром менших образків у золочених шатах. Казали, що там є образи всіх свят. Тому інститутки дуже любили ставити перед ним свічки, прохаючи для себе "щасливих, без кари, свят" Різдвяних та Великодніх, на які б їх пустили додому без затримки.

На ліву наву звичайно інститутки не звертали уваги. Та нава була тьмяно освітлена. Тільки перед образом св. Олени, що підтримувала знайдений нею великий хрест Христовий, блимала меланхолійно-ніжним вогником синя лампадка. А в тому присмерку-резигнації були згуртовані ті, що, мабуть, несли найтяжчий "хрест" в інституті. Непомітні, безсловні, але необхідні "dii minores", ті, що часами щиро втирали сльозу безневинно враженому дівчатку, сердечне тепле слівце кидали маленьким, що їм найтяжче було нести холодну й злу атмосферу оточення після родинного тепла інтелігентного вогнища. Отже, в лівій наві стояв стілець старенької Олександри Максимівни, що мала свою єдину повинність бути приявною на лекціях славного Миколи Віталієвича Лисенка. Коло неї спиралася на спинку стільця "шпитальна дама" Настасья Максимівна, її сестра – срібноволоса, рожева бабуся. Про неї знали всі, що в хвилинах найбільшого роздразнения вона спроможеться тільки на ті традиційні слова докору: "І як же вам не соромно. Такі великі дівчата, можна сказати – діви!"...

За цими бабусями біліли завої та білі попередниці обох сестер-жалібниць: лагідної й "доброї, як хліб", Юлії Миколаївни, і молоденької, рожевої, як свіжа троянда, Аліни Михайлівни. Біля них, майже увесь час навколішках, молилася "старша гардеробна" Софія Іванівна Романович-Славотинська, що постійно мала для всіх вихованок добре слово, розважливий, приязний усміх на зів'ялих устах і цукорки в кишені – для менших.

Біля дверей, збиті в одну сіру масу, ревно хрестились: буфетниця Настя, шпитальна "дівчина" старшого віку Катерина і зовсім уже підстаркувата "Теклюся" – "сідєліца ночная" коло тяжко недужих, яка малим розповідала цікаві казки. Ззаду в тій же групі було видко ще "добру фею" інституток – "дівчину" Пінку. Ніхто не знав, що означає те наймення та чи було воно ім'ям чи тільки "дразненням", але ж сама його властителька запевняла, що є це християнське наймення її святої патронки, яку рішуче не дозволяла звати якось інакше. Коли котрась із вихованок не могла докінчити якогось шитва, вишивання, в'язання, мережива, плетіння-філе, вирізування рішельє або хитромудрого плетіння з тонісіньких стяжок "лясеток", то з усім тим мандрувалося за поміччю до "дівчини" Пінки, одначе в повній таємниці від "синиць" чи "синявок" – класових дам. Перебувала Пінка, як і інші дівчата-служниці, в покоях, що були при самих "уборних" – туалетах, тобто на кожному кінці коридорів по всіх поверхах. Тут було якось надзвичайно ясно, чисто й "по-ишитальному" все устатковане. Пінка раз у раз сиділа біля свого білого ліжка й вишивала або шила. Вона охоче рятувала тих, що шукали її помочі в труднощах "ручних праць", але ж за ту поміч рішуче не хотіла гонорару грішми. Зате вельми раділа, коли інститутки привозили їй з дому святі образки, медальки-"іконки" або книжки з життєписами святих. Була вона дуже побожна й тому найбільш цінила подарунки того роду.

***

Кожного дня біжуче шкільне життя все тісніше спліталося православним обрядом. В інститутській їдальні стисло додержували піст

і не дозволяли вживати нічого "скоромного", тобто не тільки м'яса й тваринних товщів, а також ні молока, ні яєць. А що київський дідусь Дніпро вже давно був грунтовно пограбований і не міг постачити подостатком свіжої риби, то по інститутських коридорах буяв підозрілий "аромат" солоної тріски, смаженої в олії, і – що було для інституток найогидніше – оселедців. У зв'язки з цим виникали безперестанні конфлікти, раз у раз споминалося наймення Камбізового брата – "Смерділа", що його іменем звалася кисла капуста.

Увесь третій (середохресний) тиждень посту вихованки хвилювалися питанням: що буде з "тріо"? Дарма, що спів ніби торкався тільки виконавців того "тріо", але ж фактично в ньому брав участь майже ввесь інститут. Уже те, шо "тріо" виходило на середину церкви під час Преждеосвященної Служби Божої, було незвичайною розвагою й небуденною атракцією для всіх утомлених безконечним стоянням, від якого терпли ноги й думки. Але ж усім залежало й на тому, чи дійсно всі три, не спізнившись ані секунди, водночас стануть навколішки, вклоняючись перед вівтарем, а потім – чи водночас уклоняться направо й наліво? Щодо того робили навіть – на взірець "тоталізатора" – "заклади" та клали "ставки" на тістечко чи булку з раннього сніданку. Так само всіх обходило, чи якась співачка не зіб'ється, чи дотримає темпа, вхопить справжній тон і т. ин. Цього року тріо набувало тим більшої незвичайности, що мали його співати Витовська, Шах-Гирей та Медина-Челі. Тобто тільки одна Катря була православна й розуміла (чи мусила розуміти), що саме співатиме й нащо. Айша Шах-Гирей – татарка й мусульманка, як і Медина-Челі – католичка, були для православних інституток "поганками" і, здавалось, не мали б що тут чинити. Але ж Шах-Гирей мала найкраще на цілий інститут сопрано, а Ноель раптово мусила заступити захворілу Ольгу Ріман, бо в класі не знайшлось інше меццо-сопрано.

"Поганки-іновірки" енергійно відмахувались від участи в тріо та шукали підтримки навіть у православного катехита, круглого, мов глобус, вельми добродушного панотця Феодора. Але ж о. Феодор,

вислухавши протесту, який мадам Рапне називала вже "отвертим бунтом", і, поклавши обидві руки на своїм череві, коротко відказав:

– Сказано: "Всякоє диханіє да хвалить Господа!" – тож це, дівиці, пусте, що ви – чужовіриі. Ви ж у Бога вірите, то, співаючи слова православні, в серці своєму моліться Богам своїм. От воно й буде гаразд і всім Богам "приязно"!

І було. Тільки раніш, як виступити з тим голосним тріо на православній Преждеосвященній Службі Божій, мусульманку та католичку мусила ще проконтролювати... лютеранка, фройляйн Оттилія...

Одного дня, коли мала бути лекція математики, хтось заздалегідь "провідав", що професор, офіціяльно знаний "Рудобородий Тор" (pro domo sua також називаний "Холера"), який мав єдину позитивну прикмету, що часто хворів, – і сьогодні не прийде. Тож, на загальну радість, година буде вільна. Знала те і фройляйн Оттилія, але ще вірила, що, може, чутки – неправдиві. Тому вона спочатку часто заглядала на годинник, кілька разів вийшла на коридор. Але інститутки, маючи певну віру в усе добре, тобто що таки буде "година без холерна", запитували одна по одній, чи дозволить класова дама вже приготовляти наступну лекцію. Та акуратна німкеня була, як завжди, невмолима:

– Meine Damen, учіться чекати! В житті завжди чогось очікується. Тож найкраще вміння й найповажніша річ – штука чекання.

Нарешті таки проминули приписані хвилини, після чого професора не муситься чекати. Класа не таїла своїх радощів, хоча не дуже й не любила "Холеру", а тільки переносила на нього своє вороже наставлення до огидного предмету, який він викладав. Тому з лавки Богданової на всі боки поповзли коротенькі віршики-експромти, розмножені олівцем:

Наш Тор захворів

й поліз спать на пічку.

Дай, Боже, щоб він здох,

ми ж поставим свічку.

В супроводі імпровізованого й ad hoc зложеного хору сусідок проспівані його нишком-тишком як новий "opus" Богданової. Загальний сміх був доказом, що вірш повівся й авторка заслужила признання класи. Але фройляйн Оттилія урвала овації коротким і сухим:

– Schaemen sie sich!.. (Посоромтесь!), – а по хвилині додала: – Якщо маєте охоту співати, то повторіть ще раз "тріо". Ставайте парами, meine Damen, і – до рекреаційної зали.

Видима річ, усі "дами" прийняли той наказ із шумливо-голосною радістю. Бо ж було чого: замість дрімати на "Торовій" лекції та збентежено "тримати палець" (це було закляття, щоб не викликав!), можна перебути пів години в рекреаційній залі, на волі.

Класова дама взяла Катрю під руку й пішла з нею в першій парі.

– Чи ви певні щодо своїх товаришок, фройляйн? – питалася Катрю. – Чи твердо вони знають свої партії? Не помиляться? Не буде скандалу?

Фройляйн Оттилія бажала, щоб усе, що чинять її вихованки, було зроблене поправно, бо вважала те за корпоративну "честь класи" і свою особисту. Невмолимо достойна в дотримуванні інститутських приписів, вона проте ніколи не хвилювалась, коли інститутки порушили їх. Навпаки, зовсім спокійно констатувала прикрий факт і призначала кару цілком спокійно, без роздразнения. Взагалі інститутки ніколи не чули від неї криків, загроз, образливих висловів. Але, коли прохали її вибачити

провину й не карати, вона дуже привітливо усміхалася та спокійно й чемно відповідала:

– Я не маю чого вам вибачати. Мені особисто ви не зробили нічого злого. Але ж ви знаєте, що статут це забороняє. Тож мусите прийняти кару, яку він накладає, коли його порушиться. Я так само мушу дотримуватися того статуту, як ви всі...

Катря приклала до вуха камертон і зробила диригентський рух обома руками. Спочатку вирвалося гарне сопрано, але швидко потім його покрило чудове Катрине контральто:

– …яко кандило пред Тобою...

– …воздіяніє руку-у мо-оє-ею... – відказали на те сопрано й меццо.

Німкеня слухала з найбільшою уважливістю. Для неї музика чи пісня завжди були "молитвою", одначе ця насолода, яку вона відчувала при доброму співі, не затьмарювала їй свідомости своїх обов’язків: так само уважно пильнувала вона, чи дівчата добре стоять, чи справно тримають руки, чи мають добре поставлені ноги.

Коли завмер останній звук молитви (співали без акомпаніяменту), фройляйн Оттилія подивилась на годинник, вирахувала, що вже не варт до павзи повертатись у класу, бо ж за коротку хвилину вихованки нічого не встигнуть зробити "ganz ordentlich", а тому дозволила відразу почати рекреацію.

На залі потворилися гуртки. Подруги ходили парами, взявшися під руки. Ті, що "приятелювали компанією", ходили по чотири в гурті або й по п'ять заразом: три йшли, взявшись за руки, а перед ними, обличчям до них, відступали спиною назад дві чи три інші, тримаючись руками за попередниці трійці. Біля рояля співали. Німкеня любила всякий спів і радо слухала всіх пісень. Але цього разу її ніжна дівоча душа, хоч і

замкнена в гренадерській поставі Валькірії, не стерпіла співів "грубих". Бо ж співала соло Маруся Стояновська, а вона найчастіш починала з "Разбойніка", тобто піснею "Что затуманілась, зорєнька ясная", що мелодією і текстом так подобалась інституткам. У цім романсі розбишака питав полонену ним дівчину, чого б вона бажала, щоб перестати сумувати, та пропонував їй усі можливі розваги і блага життя.

Фройляйн Оттилія знала московську мову досить недосконало й коли до неї говорили, то вона ще розуміла п'яте через десяте, але в співі вже не вловлювала глузду. І з цього цілого романсу вона схопила тільки слово "разбойнік", яке належало до лексикону лайки, її обурювало, що "благородні" дівчата можуть співати такі "недівочі" й "нешляхетні" речі. Тому висока її постать ураз виросла перед гуртом співаючих:

– Уже знов "розбійника" завели? Мої панночки, чи ж ви хлопці? Ну, подумайте самі, які з вас будуть дами, коли вас уже й тепер бавлять тільки розбійники? Та чи ж ви не маєте поетичних гарних пісень? Фройляйн Саморадова! Заспівайте їм оту... про вітер, що... що... від нього "аж дерева гнуться". Або ви, фройляйн Добровольська, про "сонце, що вже низенько" (вимовляла: "нісенко"). Або wie heist das?, про калину. Отже, Тарасові слова справджувалися ще раз: німкеня навчала несвідомих, "яких батьків" буди вони діти...

Але Добровольська, що вигравала прелюдію "Вісли", зненацька взяла дрібно задерикуватим темпом, і в залі залунала несподівана мелодія "Ой, лопнув обруч коло діжечки, дівчата мої, сироїжечки".

Цілий хор свіжих дівочих голосів підхопив мелодію, хтось у такт заплескав у долоні, як при грузинській лезгинці, а Богданова, не даючи себе просити, враз схрестила руки на грудях і по-хлоп'ячому "вшкварила гопака". І було дивно: в менуетах така вуглувата, негнучка її постать, тепер була стрункa, повна грації, з вільними й легкими, мов вітрець, рухами. Всі обличчя засвітились усміхом. Інститутки захоплено співали, плескаючи в долоні, та не вчули, що до зали ввійшов рідкий "нагорі" гість. Обернулись, коли й він гучно заплескав.

Елегантний, як завжди, з сивою головою й рожевим обличчям, усміхався й кланявся інституткам у відповідь на реверанси Микола Лисенко.

– Прошу вибачити, що порушив вашу забаву. Я здолу вчув, що тут так весело...

Класова дама почала вияснювати, чому панночки були в рекреаційній залі.

– От, я й не сподівався, – усміхався Микола Віталієвич, – що панночки знають і народних пісень та ще й танців.

І враз почав випитувати Добровольську: відкіль вона, хто її батьки і чи ближчий до народного її "стакатний" темп, як звичайне allegretto (веселе)? Поглянув на годинник.

– Коли вже панночки вільні, то я міг би взяти когось на лекцію. – Подивився в свій нотес. – Мадмуазель Лячерда Меди-Челі – Ваша черга. З дозволу Оттилії Олександрівни додамо з павзи хвилин десять, то й буде повна півгодина.

Фройляйн була дуже вдоволена, що Лисенко, якого всі любили й поважали, похвалив її вихованок.

– Прошу, прошу! Можете затримати фройляйн Лячерду, бо ми спочатку матимемо "ручні праці", а цс таке мистецтво, в якому фройляйн Лячерда ніколи не виявляє свого таланту.

Микола Віталієвич уклонився й рухом руки попросив Ноель іти вперед. Але Ноель попрохала дозволу піти спочатку по свої ноти.

Стати ученицею Миколи Віталієвича й утриматись на тому становищі довший час, було зовсім нелегко. Бо ж Лисенко, одинокий із професорів

музики в інституті, мав право сам собі вибирати учениць, тоді як иншим їх просто призначали згори. Лисенкові подавали списки нових інституток, а він, не бачивши їх раніш, відзначав у тих списках прізвища вихованок, що їх погоджувався вчити. Одначе було це без гарантій, що вибраних учитиме він аж до кінця шкільного року, часами після якоїсь лекції Микола Віталієвич повідомляв директорку, що він відмовляється вчити ту чи іншу дівчину.

– Не здібна? Не хоче працювати? – допитувалась директорка.

– Ні, я цього не говорю, – делікатно відповідав професор, – тільки не можу її вчити я. Хтось инший, напевне...

І учениця "передавали" іншому.

У чім був секрет тих незрозумілих "примх" ставного музики, ніхто не знав. Одначе жартували, що Микола Віталієвич учить тільки гарненьких учениць. Та це не була правда, бо ж вибирав він поза очі, мав між вибраними і справді негарних, нарешті ж, у молодших літах навряд чи хто міг враз, між однією й наступною лекцією, так споганіти, щоб утратити шанси вчитись у Лисенка. Так само не мало підстави і припущення, ніби він вибирав собі тільки найздібніші та найретельніші. Бо ж тоді Ноель напевне не була б між його ученицями. Таки не раз і не два доводилось їй чути від учителя:

– Ой, ледача ж ця дівчина! Ледача...

Та, згадуючи про це вже по багатьох роках, коли в світ прийшли нові ідеї й нові слова, зрозумілим стало, чим кермувався Лисенко при "своєму "штучному доборі". Витовська, Тарновська, Сваричевська, Драгомирецька – ось прізвища інституток, що вчились у Лисенка. А між ними не можна було знайти жодного суто московського чи німецького, дарма, що саме тих в інституті була велика більшість.

Лисенкові лекції відбувалися не в класовій кімнаті, а в першім покою інститутської книгозбірні. Була це велика, півпорожня світлиця. В одному куті – полиця зі словниками та нншими інформаційними книгами, у другому – рояль. Крім того – стіл та стілець бібліотекарки . Замість неї на час Лисенкових лекцій сиділа, плетучи панчоху або шаль, премила, наскрізь білоголова, вся цілком старовинна постать – Олександра Максимівна, не то Новицька, не то Савицька. Мала вона тільки той обов'язок, щоб, як каталізатор, бути приявною на лекціях Миколи Віталієвича, і нічого більше. Чому, коли у нікого іншого з професорів не бувало такого "присяжного" свідка? Найпевніше, що була це форма своєрідної "цензури" чи догляду "за сепаратизмом", або, принаймні, за його "тенденціями". Якщо це справді було так, то треба зазначити, що "цензор" дуже мало надавався до своєї функції, бо до Олександри Максимівни Микола Віталієвич здебільша звертався по—українському й дуже з нею приятелював...

Ноель швидко повернулася з нотами, але, як звичайно, прийшла на лекцію непідготовлена. Професор помітив це з першого акорду. Напевне, вже раніш був чимсь роздратований, бо зненацька розгнівався на свою ліниву ученицю.

– Та що ж ви, власне, робите? Хіба ж ви не мусите вправлятися щодня? Ну, що? – Він діткнувся до теки, повної всяких нот. Та ж, мабуть, тека була не зав'язана, бо вона розтулилася і з неї пташками полетіли по бібліотеці білі аркуші. Микола Віталієвич підхопив деякі з них. У його очах з'явилось здивування, що враз перейшло в лагідний, приязний настрій.

– То ви це співаєте? – запитав він, несподівано звернувшись до Ноель по-українському, тримаючи в руці власну композицію "На що мені карі очі?" За нею вийняв із купи нот, переважно еспанських, знов своє "Ой одна я, одна". Переглядаючи далі, знову натрапив на українські тексти.

– Так ось чим, панночко, бавитесь, замість студіювати вправи, – уже жартував маестро. – А я бачу: ледача чужинка, дарма, що чорнобрива. І ви читаєте по-нашому?

Ноель, усміхаючись, хитнула головою.

– Ну, заграйте ще раз.

Тепер, схвильована несподіваною пригодою та милою ласкавістю професора, Ноель ще дужче почала збиватись у такті, хоч загалом легко й швидко "читала ноти з аркуша", що й бувало головною причиною її непідготовки до лекцій. Микола Віталієвич, помагаючи тримати такт, підспівував без слів мелодію п'єски. За якусь хвильку він відкинувся на спинку стільця й заспівав словами:

Зоря з місяцем над долиною зустрічалася...

Ноель обернулася і побачила, що її професор заплющив очі й співав, пишучи пальцем у повітрі невидні ноти. В першій хвилині не догадалась, що маестро виборсався з марудної шкільної праці й полинув

...на Пегасі невговканім аж там,

Де мрія сяйвом семибарвним світить,

Де із землею небо єдиниться

І де не знаєш, що є, а що – сниться...

Але потім поглянула на Олександру Максимівну й зрозуміла.

А тим часом Микола Віталієвич легенько відсунув ученицю від рояля, взяв акорд і заграв нову, прекрасно-трагічну мелодію з обірваними акордами.

До білої зорі дожидалася... Не діждалася...

Півгодина скінчилася. З-за дверей виглядала вже чергова учениця, що мала грати далі Миколі Віталієвичу. Та він зупинив свою гру, попрощався з Олександрою Максимівною, потис руку Лячерди і, перепросивши ученицю, що чекала черги, пішов до виходу, похитуючи головою.

Так Ноель була приявна при народженні прегарного романсу. Бачила те, що потім згодом розповідав їй другий славний український музика, Олександер Кошиць, про свою творчість:

– Ось не було пісні, і стала пісня!

З того часу Микола Віталієвич ставився до Ноель, як до знайомої. Розпитував про родину, про її походження, про те, де і як навчилася української мови, а одного дня приніс їй написані власною рукою ноти "Зоря з місяцем". Угорі був напис: "Моїй учениці".

І Ноель зберігала Лисенків автограф серед своїх улюблених зшитків аж до війни, на яку не взяла з собою й найдорожчих речей... Що любі речі?..

Нема вже давно й любих, любих лодей... Залишаються тільки самі згадки... І ця, що її так хочеться кинути пелюсточками запашними з далекого далека, мов скромну жертву на могилу Вчителеву. Хай полетять вони на Байкову гору в Києві, як летіли з рук давніх еллінів дорогим їхнім тіням в Елізіюм, як пливти з рук давніх наших прадідів до далеких "рахманів" на могутні гіндуські води...

Чомусь схвильована фактом, що бачила процес народження мистецького твору, Ноель майже не чула дальшої лекції з природознавства, або, як говорили з-московська, "естествєнной історіі", її дуже любила вона, пік само, як професор Копецького, що його безнастанно висміювали інститутки.

Був це правдивий "монстр" і унікум. Жив десь не в Києві, а на Ірпені, де над болотяною річечкою мав власну віллку й невелике господарство коло неї. Вкупі з дружиною вони жагуче любили звірята й тримали їх більше для своєї розваги, ніж для якоїсь іншої мети. Говорилось, що професорова ще цікавиться й окультними науками, але якими саме – інститутки собі не уявляли. Катря, довідавшись про те, відразу зложила вірш, що починався:

Він — аматор "єстєства",

А жона його не проста:

Коли він над мікроскопом

Вертить у мізку черепи,

То вона над гороскопам

Пише долю для курей.

Чи пані Копецька цікавилася гороскопами, цього не знав ніхто, аж про її "куряче господарство" ходили легенди, особливо про "чепці" па гребенях курей і півнів, що хоронили ті курячі оздоби перед відморожуванням у часі холодної зими. Взагалі, була вона, мабуть, дбайлива господиня, коли професор у мотузяній сітці, що її тягав за собою, мов рибалка, цілісінький день, мав склад таких речей, які бували хіба що в чародійних скриньках.

Пляшка з білою кавою, скляночка, загорнена в рушник, холодні котлети, кислий огірок, печене яблуко, пиріжки й булочки нашаровувались із дірчатою бляшанкою, повною жаб, із коробочкою скойок чи іриць. Живий півзомлілий рак часами апатично вигребувався з тих "чудес" на світ Божий, накриваючи собою слоїк, наповнений водою, де квапливо поринали великі жуки-плавунці і все інше, що було котись у Ноєвім ковчезі.

– Найбільші драми, mesdames, відбуваються в природі здебільша там, де їх найменше сподіваєтесь, – починав професор свою лекцію. – Вам, річ видима, добре знайома протоплазма...

І дарма, що, властиво, Копецький – правдивий аматор свого "предмету" – викладав майстерно й умів зацікавити інституток; названий "Протоплазмою", проте був предметом вічного глузування й дотепів. Уже самий факт, що він єдиний на цілий інститут нюхав табаку й робив це навіть на лекціях, викликав нестримний сміх і забаву. Але професор того всього не помічав. Здавалось, що він, котрий так майстерно й захоплююче говорив про неправду, насильство й зло в світі тварин і рослин, взагалі не був здібний помічати злого між людьми. Та ще було питання, чи помічав він самих людей?!

І тепер, закинувши голову, він надхненно продовжував:

– У цім дрібнім, невиднім неозброєному оку світі відбувається жахлива боротьба, відбуваються неуявні прояви насильства, з якими вам ніколи не доведеться здибатись у житті... Мільйони істот жагуче чіпляються за життя, нещадно переслідують одне одного за шматочок їжі чи життєві зручності нищать, калічать, по-ожирають! (він роззявляв, як міг, широко рота, щоб наявно показати жахливий процес "пожирання"). Під позірним спокоєм, що існує тільки про око, в цій прекрасній, часам аж чарівній природі, скрізь і всюди – страждання, неспокій, турботи й боротьба на смерть. Ось перед вами прегарний, блакитний став... А загляньте в нього...

Інститутки слухали, притаївши духа. Але по лекції Катря вже вияснювала, що слова Копецького були тільки алегорією. В дійсності ж той "прекрасний на погляд" став, де всякі жаби та іриці "пожирають" або, принаймні, калічать одна одну, а всіх їх наміряються знищити сині пажори-акули, – це ніщо інше, як інститут "благародних дєвіц" з його класовими дамами та іншим начальством.

8

НАПРОВЕСНІ

Поганські спомини. Поминальні проскурки. Оздоба церкви.

"Христос воскресе!" Великодня ніч. Останні лекції.

Нетерпелива Іза. Конклав. "Шпоньчин" жах.

Минали тижні Великого посту, наростали поважніші акорди Великої Драми, такої пам'ятної людству взагалі, та й не байдужої навіть і тій його частині, що не хотіла про це згадувати. Наближалася страсна седмиця.

Приходила вона вже на тлі весни, що наближалася й викликала в юних дівчаток вибухи безпідставних, тваринних радощів. Той контраст неначе все дужчав, немов природа сама не допускала людства до повної безнадійности, обіцюючи по смутку велику радість, що вже була ось тут, за дверима.

Ноель часто сиділа біля вікна з книжкою, якої не читала. Думки – невловні, неокреслені й нестримні – буяли десь далеко. Народжувались і зникали, мов весняні хмарки, мали різні обриси й барви та глухо в душі змагались, хоч і не творили дисгармонії. Бо ж іще такі живі були в пам'яті навчання черниць, містичні переживання в тім часі, коли ввесь Великий тиждень не було чути голосної мови, а вже й нічого казати про

спів чи сміх. Дитячі душі завмирали на порозі Вічної Таємности і вічної перемоги Невмирущого. Згадувала Ноель трагічно-суцільні врочисті церковні співи, процесії Semano Santo (Святого тижня) й повні гарячого пориву "Saete" (співи-експромти на побожну тему), що в них переплiталося Божеське з людським, як вогненні гранатові квіти з темною зеленню сумних кипарисів. І в той час, як душа припадала навколішки ниць перед безкрайньою великістю Божої любови, –серце тремтіло поганською радістю життя й наливалося нею вщерть, як повна вина важка амфора, що її ледве можна втримати в руках. Годі донести її, хоч як ступай обережно, щоб не розхлюпати. Стати? Ні, треба йти вперед і треба донести своє вино в побожній прощі до закритої покривалом, як Саїська богиня, таємної мети життя.

Згадка про богиню зворушила хвилясто-тиху поверхню дрімаючих, але таких близьких споминів. Там, на сонячному Півдні, де все просякала поганська радість життя, там і стародавні боги були так близько від смертних, що навіть поміж стінами монастиря почували вони себе "своїми" чи, принаймні, "не чужими". Ніби й самі вони вклонились Воскреслому й увійшли в нове життя.

Черниці раз на тиждень викладали своїм вихованкам те, що в простодушній монастирській термінології мало назву: "L’histoire Sainte des Anciens" ("Святе Письмо стародавніх").

І фактично була це передмова чи вступ до Старого Завіту. Був це стихійний відгук, голос римських попередників, що кланялись латинським богам, додаючи до них культи грецькі та сирійські, занесені сюди римськими легіями.

Ноель зрослась із тими стародавніми "безсмертними", любила їх ще з дитинства, пам'ятаючи їхні наймення та зображення, які бачила в старому парку своєї бабуні, в бібліотеці маєтку, ще в тому старому гнізді, на Волині. Були вони їй близькі й милі майже так, як і зображення прапрадідів та прадавніх бабунь різних націй, зафіксованих на старовинних портретах великої родинної галереї. Хто ж були ті, ніби

ближчі, предки? Такі ж напівзаслонені минувшиною, оздоблені авреолою присипаних порохом згадок, свідомістю, що вже давно їх нема, бо вони зробили вже все своє, що мали зробити на землі. І коли була різниця між цими "молодшими" і тими прадавніми, то ця різниця випадала не на користь "пізнішим". Бо ж перед тими, що на портретах, слід було робити поважне, врочисте обличчя, випростувати душу чи навіть і тіло, бо ж вони були суворі судді й неласкавим оком дивилися на тих, що прийшли по них і коли не забували, то, принаймні, могли забути заведені ними традиції й настановлені, може, "ще раднішими" родові гасла.

Зате перед "ще раднішими", що були зображені в камені й бронзі, обличчя розцвітало усміхом, серце наповнювалось радістю, уста видавали спів, бо ж усі заповіти й гасла були в одному "Carpe diem" ("Користай із дня!).

Ноель відчувала близькість тих милих богів і тут, у цій "гіперборейській" весні бористенській, повній лля неї "варварських пересудів", не менш неприємних, як і варварські морози, що все не хотіли відійти з цієї втомленої зимою землі. Тільки ж тут старі боги були "нечистою поганською мерзотою", демонами, кам'яними ідолищами, як дивились на них ті, хто дістав у спадщину суворі заповіти Візантії.

Кому ж звірятись у своїх мріях-думах? Не було кому. Самітність усе більш опановувала її. З наближенням весни повернулася гарячка, кашель, утрата голосу й несподівані раптовні пароксизми з великими горляними кровотечами. Тому її майже цілком увільнили від інститутських приписів і лишили в лічниці "саму".

Тим часом православні подруги "говіли": мали тижневі реколекції, що закінчувалися сповіддю й причастям. Причащались тільки раз на рік, усі гуртом, як приписував статут, а потім уже до чергового Великого посту про це не згадували, бо не силували їх приступати до сповідниці та до Столу Святого. Для Ноель була це дивина, як також і її подруги дивувалися, що вона, "фанатичка", без "говіння" радо йде до Св. Сповіді

та Св. Причастя при всякій нагоді, коли тільки буває Служба Божа в каплиці.

"Нагорі", в класах, лекцій не було. Вранці, по молитві, читали Євангелію. Замість "Серьожі Бор-Роменського" та "Дєтства і отрочєства", улюбленої лектури інституток, роздавали для читання "Катакомби", перероблені Євгенією Тур, "Сказаніє про Дєву Фєвроиью і град Кітеж", "Історію Алексія, чєлавєка Божія" та оповідання Льва Толстого, які Носль також хотіла прочитати, зацікавлена голосним тоді найменням автора. Та вона знала московську мову надто погано й тому п'яте через десяте зрозуміла історію простої жінки, але доброї селянки, що її не могло зрозуміти оточення за її добре серце й глузували з неї, звавши її "Маланья – ґалава баранця". Ноель знала, що це тільки назва, однак із того часу зарисувалося в її уяві, що в тих далеких просторах, засипаних мало не вічними снігами, в таємній "Росії" живуть істоти, подібні до кентаврів або до Амонових сфінксів, себто ніби між тамошніми жінками трапляються, мовляв, або "дівиці червоної барви" ("красние дєвіци"), з товстими русявими косами, в червоних довгих "сарафанах", або з баранячими головами, прикрашеними круто закрученими ріжками.

Враз із духовним постом відбувався також і піст матеріяльний. Тому економ рідко коли з'являвся в їдальні, особливо в середу та п'ятницю, коли подавали рідкий теплий кисіль, який йому майстерно наливали інститутки безпосередньо в кишені поки з ним провадилася загальна дискусія про те, що в пісному борщі були з солоної чи сушеної риби – хробаки. До клас приносили проскурки. Були це білі, двоїсті, одна на одній кругленькі булочки, що пахли кипарисом, тобто якимсь неокреслено "святим" запахом і викликали в уяві образи пустинників, їхніх убогих келій із чистими, білими, небарвленими підлогами. Проскурки приносили у великих, як на білизну, кошах, і вихованки могли собі купувати їх, але не більше, як три, причому класова дама відмічала в реєстрах, хто купує і скільки проскурок. Власниці тих просфор на підрум'яненому їхньому споді писали перами хресні найменння своїх батьків і кревних, на одній – живих, на другій – померлих. Третя

залишалася чиста, і її зїдали з чаєм, що був із червоним вином, яке роздавали келишками в їдальні після причастя.

Варя довго "торгувалася", щоб їй дозволили купити бодай чотири проскурки, а коли все ж таки дістала тільки три узаконені, дуже довго міркувала й вираховувала. Потім узялась за писання. Але воно не складалося, тож мусила вишкрябувати написане й писати наново. Нарешті вирішила, що, власне, вона зайво намагається зробити список, бо ж усі її живі кревняки – "нестоющіє", тобто нічого не варті, не те що молитов. Ліпше з'їсти цю проскурку відразу, "поки вона ще м'якенька". Це вирішення буде легше здійснити. Вона ламала шматочками білий, приємний у смаку, прісний хліб, помалу розжовувала й міркувала над другою проскуркою, де мала записати мертвих.

– Навіщо ж ти її, Варю, ламаєш? – запитала татарка Шах-Гирей, – тільки ж самі крихітки розлітаються.

– А ти й, справді, "глупая", – відповіла здивована Варя. – Та хіба ж ти не знаєш, що проскурку не можна різати ножем, бо ж від грішного ножа може потекти на руки кров?!

Тоді вона дуже обережно позбирала крихітки, висипала їх собі в рот, а менші позлизувала язиком зі столу. Ще посиділа задумана якийсь час, а потім зідхнула й промовила до сусідки:

– А зрештою, що поможе померлим молитва отця Феодора? Та й узагалі, мертві є мертві, і, коли б навіть сам петербурзький митрополит за них помолився, – вони вже зостануться мертвими. Ліпше я з'їм і цю проскурку, а помолюся за них сама.

Щодо третьої не було жодних містичних затримок. Тепер Варі було вже легше приготовлятися до сповіді. Тому вона взяла аркушик паперу й почала списувати свої гріхи. Списавши, дбайливо провірила, а потім узялася вчити їх напам'ять.

Церква була відчинена цілий день. По всіх коридорах пахло ладаном. Часами наступала дивна мовчанка, бо ж роялі й піяніно, що їх звуки звичайно не вгавали ввесь день, цього тижня зовсім заніміли. Однак заходити до церкви в часі, коли там не правились Служби Божі, не було дозволене. Тільки, випросившись із клас до шпиталю по лік або до бібліотеки по книжку, можна було хильцем від класової дами стати навколішки перед дверима церкви і помолитись вільно й без контролі. Але – нашвидку й оглядаючись, чи не йде коридором якась "синиця".

Щодо цього були щасливіші дівчата-служниці (інститутські "дєвушкі"), бо їм у вільній від праці хвилі дозволялося заходити в церкву на молитву. Інститутки ж мусили молитись тільки в призначенім часі і так, як постановляв статут та традиції, тобто у формі відповідній для добре вихованих панночок. Узагалі ж motto з опери "Винова дама": "Баришням вашева круга нада прілічія знать" – було тим провідним мотивом інститутського життя, що повторявся день у день, зрана до вечора чи й далі.

Крім служниць, часто заходила до церкви й Софія Іванівна. Часом і сестричка Аліна – у присмерку, на золотому тлі іконостасу, що тьмяно виблискував у червоних "бліках" блимаючих лампад. У своєму білому завої-"косиці" на голові та широких білих нараменниках від попередниці – зарисовувалась легким силуетом янгола, що склав крила й застиг так у побожнім думанні. Сестричка мала свій улюблений день у Великому тижні: Велику суботу, коли церкву, в якій не відбувались Богослужби, приготовляють та прикрашують назустріч Святому Воскресінню.

Того дня вже з самого ранку титар Слинко присилав кошики та пакунки зі стяжками, шовковими тканинами й живими квітами. До церкви дозволяли йти не тільки служницям, але й інституткам, що зголосились "по усердію" (ревно) помагати в прикрашуванні церкви. Тоді все в церкві мили, чистили, не лишаючи ні куточка на стіні, ні найменшої лампадки. "Головнокомандуючим армії мироносиць", як жартівливо говорив полковник Унгер, бувала сестра Аліна. Вона ж запропонувала й Ноель узяти в тому участь.

Але із того враз мало не вийшло непорозуміння. Ноель завважила, що всі працюють тільки в самім храмі, в навах, але про вівтар немов забули. Був там лише воротар Жозеф, що застеляв вичищені килими. Тому Ноель вибрала найгарніші гіякинти та кошик конвалій і понесла їх до вівтаря. Але на порозі "дияконських дверей" на неї накинулось, вимахуючи руками, кілька служниць з буфетницею Настею на чолі:

– Куди, куди? Що це ви, панночко?

Виявилося, що ставити квітки на православний престіл не можна, як також заборонено жінці приступати до вівтаря.

– Бачите, панночко, – говорила, посміхаючись Настя, – у нас жінку вважають за ліпшу від пса, але гіршу від кота, бо ж псам до церкви зовсім не вільно, а кіт сміє й до вівтаря, якщо там бувають миші.

Сестра покликала Ноель покривати аналої (тетраподи), поверх витканих сріблом білих покривал, великопісними, жалібними з чорного оксамиту. Їх скинуть тоді, як процесія вийде з церкви й буде робити обхід коридорами з другого поверху на перший, а потім – другими сходами знову повернеться на другий поверх і ввійде до Церкви, вже перебраної по-великодньому.

Праця зближалась до кінця. Помалу все в церкві знову ставало таке, як перед прибиранням: сумне, великопісне. Відрізнялися тільки справжні грядки живих квіток перед образами Святих та замість чорних – білими стяжками прикриті ретязі, що па них висіли лампади. Змінити запону на царських воротах прийшов диякон Лука. Власне, ніхто ніколи не знав напевне, як він у дійсності зветься. Але що був він дуже подбний обличчям до образу євангелиста Луки, то й дістав від інституток те найменння. У зв'язку з цим і та інститутка, що читала посеред церкви "Апостола", мала титул "корови", бо ж на образі з-поза рамена євангелиста заглядав у його книгу широкочолий "телець", що його інститутки звали чомусь коровою.

Увечері, о сьомій годині, дзвінок покликав усіх спати, бо ж Богослужба, великодня "Заутреня", мала початись опівночі. Вихованки мусили трохи підкріпитися сном.

Хто мав родину в самому Києві або поблизу – ті могли сподіватись, що їх пустять на великодній тиждень додому. Це бувало звичайно тільки тоді, коли за інститутkою приїхав хтось з її родини, вислухав в інституті великодню Богослужбу й відбув "розговини" у директорки. Чи то молодших сестер із вихованкою, чи то з якоюсь довіреною слугою "відпускати дівиць із стін школи" статут забороняв. Тобто мусили приїхати: мати, тітка, старша замужня сестра чи бабуня. З чоловічого персоналу родини мав той привілей тільки сам батько. Нічого й казати вже про "кузенів" чи "братів", а навіть і дідусеві тут не довірялось. Мабуть, примара Мазепи ще лякала в Україні тих, хто виховував молодих дівчат.

Католичкам на хвильку блиснула радість: оповістили дозвіл бути на врочистій нічній Службі Божій у міському костьолі. Але була ця радість тільки хвилева: з царського палацу не позичили коляс, инших повозах, як тільки у "придворних" кочах із ліврейними лакеями, інститутки, доки були одягнені у шкільний однострій, виїздити не сміли. Тож Ноель уперше в житті бачила великодню Службу Божу в православній церкві.

Була та Служба ще довша, як звичайна, але слухалося її бадьоріше, бо був на ній незвичайний, піднесений, урочистий настрій. Уся залита ясним світлом, блискучими шовками та білими квітками інститутські церква була наповнена "чужими" – близькими інституток, тими батьками й кревними "щасливих", що по відправі мали поїхати на тиждень додому.

При вході стояв великий кіш, наповнений свічками, що були перев'язані білими стяжками та оздоблені "бутоньєрками" з білими квітками. Чотири старші вихованки роздавали ті свічки запрошеним гостям та інститутському персоналові. Дві інститутки підносили їх на срібній таці кожному, вклоняючись "поясним поклоном". Подавши одну,

відходили знову до коша, брали нову свічку й так само підносили іншій особі. Кожна вихованка, навіть кожна служниця, – де там? – навіть і сам "Танатос", що розсвічував лампи, всі до одного мали в руках засвічені, краще чи гірше оздоблені, свічки. Тож у церкві – повне море світел, що мигтіли в золоті іконостасу, на білих плямах святкових суконь директорки, інспекторки, класових дам та в срібних одягах духовенства.

Чудові, на перше враження зовсім нецерковні, наскрізь просякнуті радістю й урочистістю "київські" великодні співи славнозвісних Веделевих ірмосів, що ще й досі як слід не оцінені й ніде не знані в Європі, хвилювали, підносили, викликаючи тремтіння серця...

– "Воскресенія день, просвітімся, людіє, Пасха Господня, Пасха"... – і серце невільно плигає в грудях, а губи тремтять у радіснім усміху...

– "Воскресенія день", – жайворонком дзеленчить сопрано, розливаючи ясу і сяйво радісного дня, що його тільки на хвильку затемнює глибока контральтова туга при згадці про "Преісподняя землі", куди "снишел" Господь, щоб воскресити мертвих. І знову, тільки зникає та хмарка підземних випарів, – церква наливається вщерть новою радістю, а душа гукає разом з усіми:

– Ликуй і веселися, Сіоне!..

Ноель, що вже нераз бачила різні візії, реально бачить, як у каскадах світла злітають у піднеб’я сяючі янголи, що ось-ось відсунуть камінь святого гробу...

Отець Феодор, із хрестом у руках, у відчинених "царських вратах" тяжко дихає, розігрітий обходом у переповнених коридорах, і сяє круглим червоним обличчям.

– Христос воскресе! – не по-церковному, а "розмовно", оповіщає він і широким знаком хреста благословляє приявних.

Усі, що в середній наві, радісно й переконливо відповідають повним голосом:

– Воістину воскрес!

Мов нагнуте вітром у полі збіжжя, все хилиться в пошані до святого хреста. Та о. Феодор, мабуть, гадає, що хтось, що стоїть праворуч, не вчув його радісної вістки. Повернувшись, знову благословить та повторяє панотець:

– Христос воскресе!..

І ті, що праворуч, і ті, що ліворуч, так само схиляються перед хрестом і відповідають радісно:

– Воістину воскресе!

Ноель жаль, що не розуміє вона чарівного "Слова Івана Золотоустого". Тільки вухо її схоплює поетичний вираз – "І наміренія ваші цілую"...

Довго ще буде правитись Служба Божа, але... Ноель не дослухала її до кінця. Нечутно до неї наблизилась фройляйн Оттилія:

– Директорка дозволила вам негайно їхати додому... – шепче вона на вухо. – Йдіть переодягніться. Ваша мама чекає на вас у розмовниці директорки.

Ноель швиденько побігла сходами. Так їй весело, радісно, немов це не в Києві, а в любому монастирі Нотр-Дам-де-Сіон. Але ж от і тут може бути радість цієї Святої ночі, коли й – чужі їй люди – зуміли створити таку святкову й радісну атмосферу, що пройняла і її цілу! А до всього – ще й цілий тиждень поза цими стінами! Тепер вона щоденно ходитиме до костьолу; поза тим до вечора буде гребтися в татовій бібліотеці, де

вона бачила такі прецікаві речі, а передовсім – Еберса. Увечері ж, напевне, будуть їздити до театру, і не може бути, щоб на святах не виставляли так улюбленої в Києві "Аїди", "Кармен", "Йоланти"... І хто ж міг думати, що так гарно буває на світі? Але це тому, – міркує дівчина, добігаючи до долішнього коридору, – що нині Свята ніч…

На сходах і в коридорах – ні душі: всі в церкві. В тих порожніх помешканнях якось самітньо блимають нафтові лампи, розвішані вздовж коридору в металевих колах. "Чисто, мов папуги!" – майнуло в думці Ноель, і чогось стало так смішно, що аж зайшлась веселим смішком. Та, коли взялась за клямку скляних дверей, її сміх раптово урвався й завмер. Ноель відкинулася на крок назад, ніби її шмигнули сталлю в груди. До горла підступало щось липке, солоне, дошкульно гидке. Не встигла збагнути, що з нею, тільки інстинктивно піднесла хустку до уст, і саме в тій хвилі вирвалась із горла кров...

Мачуха, поривчаста й нервова, почала дратуватись, що дівчини так довго доводиться чекати на самоті. Вона відшукала покоївку директорки й послала її знову до церкви по Ноель. Але, коли Ноель знайшли непритомну на підлозі, близько від шпиталю, то спершу мачуха хотіла лишити її тут. Однак дівчина так рішуче запротестувала, що її таки відвезли додому. Вияснили всю пригоду тим, що напровесні Ноель звичайно гіршало, до того ж ті "безконечні православні Богослужби"... Вирішили домагатися, щоб більше дівчині не веліли бувати на них.

Та вдома неприємний випадок швидко забули. У вітальні чекали батько мачухи та знайомий католицький священик.

Велика їдальня була освітлена всіма можливими світлами та оздоблена, де тільки далося, гіякинтами й азаліями (завжди рожевими, бо цю барву любила belle-maman). Навколо парадно накритого та заставленого всякими великодніми стравами стола походжали, поправляючи галузочки хрещатого барвінку чи складки настільника, господиня Марія Андріївна та mademoiselle Astoux, французька "компаньйонка", так звана "дуенья", що привезла Ноель із Франції до

Києва. Старий лакей Еміль (у дійсності Омелько) з коректною фізіономією англійського дипломата стояв біля дверей. Сьогодні з усього почоту слуг він єдиний був дома. Решті дозволили піти на великодню Службу Божу, одним – до католицького костела, другим – до православної церкви.

Приїзду Ноель чекала Маруся, вся заквітчана, як на весілля, в цілій каскаді різнобарвних стяжок та в райдузі мерехтливого намиста. Та Маруся не була слуга, Маруся була – Маруся, й жодної соціальної приналежності не мала. Був іще вдома машталір Джон, що привіз мачуху та Ноель з інституту.

Ноель не без смаку пробувала спеченого до золотистого кольору гиндика, ковбасу, що навіть у родинах українських чомусь офіціально звалась "малоросійською" (так само, як і славнозвісний борщ!), і смачні мазурки у сімох взірцях, як цього вимагав звичай. Посеред них стояла штудерно прикрашена сирна паска, окружена струнками рядами лікерових пляшок. Був і баранчик із блакитною стяжкою, і порося з хріном у рожевому писочку, і традиційна мучна паска, баби, папушники та інша їжа. Але для Ноель найсмачніші видавались свячені яйця. Тверді, варені, посилані сіллю й перцем, окроплені свяченою водою й поблагословлені святим словом, шо впало на них, – мали вони вийнятковий смак, якого цілий рік були позбавлені.

Дзеленькали ножі, бринькали кришталеві пугарі, перелітали малозмістовні слова розмови "для годиться". Ні тато, ні панотець нічого не мали сказати Ноель, що була їм чужа. За те "дуенья" не могла дочекатись, коли нарешті Ноель залишиться сама в своїм покої. Одна вона, найнята в далекому Провансі дівчина, вважала Ноель за "свою". Та була ще друга душа, що так само не могла дочекатись приходу Ноель до рогової кімнати. Це була Маруся, її в'язали з інституткою спомини колишньої щирої дружби та посестринства ще в бабусиних маєтках. Вона так хотіла нагадати минуле, зміцнити ту стару приязнь у новій формі, відчути теплоту співзвучного серця в цім нуднім саркофагу, де перебувало вкупі не десять чи дванадцять людей, тільки десять чи

дванадцять осіб, що не мали нічого спільного з собою і помічали одне одного хіба що тільки з обов'язку...

***

– Вміння добре приготовлятись до іспитів, добродійки мої, у тому, щоб мати свіжу голову й пружну думку. І – не боятись! Бо ж, коли б хтось і мав повну голову знання, але не міг його вчасно витягти й покласти на язик, не виграє, добродійки ви мої! Не "зубріть", не "долбіть" цілими ночами слово в слово з книжки, а намагайтеся зрозуміти. Так, зрозуміти, між иншим, і те, що за три дні підготови не можна навчитись того, чого не навчилися ви за повних сім літ...

Вихованки останньої класи обступили професора Малініна. Проводили його аж на пальє: прощались, бо ж це була його остання лекція для них. За два тижні буде перший кінцевий іспит. А там назавжди попрощаються з інститутом і почнеться... правдиве життя.

Малініна любили. І за людяне ставлення до вихованок, і за те, що ніколи "не зривав" на них поганого настрою в часі лекцій. Не любив він хіба що тільки надто дурних учениць, до яких часами був аж несправедливий. Найдужче ж любили його за те, що вмів викладати так гарно й так цікаво, як правдивий учитель, указуючи молоді дорогу до вищих ідеалів, його предмет – російська література був тільки тлом. На нім професор по-мистецьки малював прегарні образи, що заохочували читати, вчитись далі, знати, скільки може людський невгомонний дух.

– Василю Миколаєвичу! Дозвольте попрохати у вас вашу світлину на згадку.

– І мені... І мені!..

Це була традиція. Коли скінчилися лекції, перед останніми іспитами, інститутки просили фотографій у тих професорів, що про них хотіли

зберегти якнайкращі спомини. Не була це ні офіційна куртуазія, ні підхлібство, тільки вияв щирої симпатії. Малінін, посміхаючись, записував у нотес наймення прохачок.

– Запишіть ще також і Каратову! – і кілька свіжорозцвілих галузок білого бузку полетіло на групу інституток. На сходах, що вели з горішнього поверху, стояла княжна Каратова і тримала за два кінці попередницю, повну білого бузку.

– І де ти назбирала такої краси? – гукнула їй найближча її приятелька Марина Данильчуківна.

Ноель підвела очі на ніжне, як мистецька камея, усміхнене обличчя княжни і спершу не зрозуміла, про яку красу мова: про красу квіток чи красу молодої подруги? Її золоте волосся було проткане промінням сонця, мов осяяне німбом, очі сміялись і "свєтлєйшая" стояла в квітках та промінні, як правдивий символ молодости й весни.

– Замов собі такий портрет, – погладила очима гарну з'яву Ноель. – Виглядаєш, мов Беатріче, що зустрічає Данта на порозі раю.

Малінін обернувся до Ноель.

– А, правда, ви – наскрізь у нас чужинка! Бачу, що ви знаєте Данта ліпше, як Пушкіна. І дивуюсь... Бо ж навіть незвичайно для стін звучить ваше порівняння. Повіяло часами ренесансу. – Він замкнув свій нотес і ласкаво подивився на Ноель властивим йому поглядом, прижмуривши ліве око. Від того його обличчя ставало лукаве, але простодушно-приятельське, як у доброго дідуся, що жартує з онучкою.

– А скажіть правду: чи таки справді цікава для вас "Божеська комедія"? Чи не видається вона в наші часи й у наших літах марудною або принаймні, задовгою з усіма тими реєстрами партизанів гвельфів, гібеллінів, що нам – людям сьогоднішнім – нічого не говорять?

– Часами відчувається "довготу", – відказала спокійно Ноель. – Дещо є й неясне без відповідних коментарів. Особливо в піснях "Пекла". Але ж... але ціла "Божеська комедія"... вона, як море під сіроком. Чи можна схопити обрис кожної хвилі, чи дефінювати їхній колір? А проте загальне враження – захоплююче й гарне. Хоч, правду кажучи, мені завжди була більш до душі Дантова "Віта нова".

Той діялог перервало шелестіння шовкової сукні. Час був невідповідний на чужі відвідини, а тим часом по пальє проходила чужа дуже елегантна дама. Порівнявшись із групою, вона злегка вклонилась інспекторові. З-під широкого "рембрандтівського" бриля з величезними чорними струсячими перами блиснули іскри диямантів і веселий, задерикуватий погляд чорних очей.

– Іза!..

Кілька вихованок метнулось до тієї "чужої дами". Але раніш перед нею виросла, мов із-під землі, мадам Рапне:

– Мадмуазсль Метінґер! Що все це має означати? З якого приводу маскарада? А крім того, як ви дозволяєте собі вітатись із паном інспектором?

Іза піднесла до очей лорнет і демонстративно "зміряла" постать "Ціпоньки":

– Прошу мене не затримувати, мадам. Я заїхала тільки попрощатися з подругами. Надолині чекає на мене мій чоловік.

Коли б перед "Шпонтером" розірвалася бомба, вона була б менше здивована. Та вже ніхто на неї не зважав. Товаришки оточили Ізу, Каратова подала їй бузок, очевидно, наперед знаючи про ту зустріч, інші ж тільки голосно гратулювали. Правда, ходили чутки, що Іза – заручена,

але ж нікому не прийшло на гадку, що вона "кине такий виклик" інститутові...

Без неї вже ходили подружки до "Дворцового саду" приготовитись до іспитів. Уважалось, що тут зовсім відокремлені вони не тільки від "світу", а й від розваг та спокус інститутських буднів, із їх pas de geants (гігантичними кроками), орелями, "русскімі ґоркамі" і т. ин., що було в саду інститутському. Тут вихованки вчитимуться пильніше. Та ж яке вже там вчення на весні, в розцвілому саді, де зібралось тридцять шість 17-18-літніх дівчат?!

Щоправда, зо дві, зо три були невразливі ні на що, крім науки. Це ті, що вирішили по інституті вступити до вищих шкіл. Інші насилу прочитували підручник. Одначе більшість не бралась за нудну науку. По дві, по три ходили інститутки під старими розложистими кленами тінистих алей, сиділи на лавочках під могутніми яворами чи стояли під каштанами, що були одягнені у весняний цвіт, мов прикрашені тисячами свічок і творили своєрідну чарівну оздобу старого Києва.

Того року весна прийшла передчасно. Була буйна і примхлива, як селянська красуня з Півдня. Казали, що це справжня київська весна, бо по двох-трьох весняних зливах зникли враз і сніг, і холод та несподівано зазеленів і зацвів кучерявий Київ.

Ноель сиділа перед великим круглим квітником, де густо розцвіли тюльпани, обрамлені смужкою блідих незабудьок. У думку не вкладались їй малозрозумілі слова про "Бєдную Лізу" чи "Душеньку". Натомість пам'ять виповнювали образи блакитних лотосів понад далеким Нілом, не теперішнім, а тим казковим, колишнім, із часів великого Рамзеса... Ще хвилька – і, замість "історії русскої літератури", в руках опинилась Еберсова "Уарда". Ще не читала, а тільки мріяла... Але зненацька відчула, що м’яка рука обвилась довкола її вузеньких рамен:

– Дозволь помріяти вкупі з тобою! Sit u veux, faisons un reve!

Це сказала "светлейшая" й сіла тісно коло Ноель. Ніколи вони не були близькі, швидше – навпаки. Але ж – весна, наповнена ніжністю й солодкою тривогою, наповняла дівочі серця потребою близькости, порозуміння, ласки, дружби, часто й із відтінню своєрідної закоханости. А це часами зближало й такі вдачі, що собі не відповідали, навіть не мали що сказати одна одній, як це класично описала св. Тереза в житті черниць.

І знову згадувала Ноель монастирську "Histoire sainte des Anciens" ("Святе Письмо стародавніх"), бо ж години й дні зникали непомітно, як легконогі красуні Гори, наскрізь осяяні сонцем і заквітчані легко облітаючими квітами весни...

Надійшов перший іспит – з релігії, або, кажучи по-інститутському, з "Закону Божого".

Приготовляючись до цього іспиту, слід було також повторити і спів: "Іспола еті деспота... Тон деспотон... Іспола еті деспота!"

Мали бо прибути аж дна архиєреї та старенький ігумен Видубицького монастиря з-під Києва. Ігумена Євлогія інститутки дуже любили та звали фамільярно "татко Євлогій", бо ж цей добрячий старець ніколи не забував, як ласкавий тато, за кожної нагоди послати дівчатам різні солодощі з монастирських садків. Суниці, груші, горіхи, кавуни, мед – це з Видубицького монастиря були його привіти для інституток. Тому вдячні інститутки рішили не зважати на те, що тільки єпископам належиться співане грецьке привітання, і так само заспівати "Іспола еті деспота", як появиться отець Євлогій, дарма, що він тільки звичайний чернець, а не преосвященний владика. І справді, коли за "братським" єпископом Платоном та "михайлівським" Агапітом з'явилась маленька, суха постать сивобородого о, Євлогія, – інститутки з надхненням виспівали йому тричі "Іспола еті".

За іспитовий стіл засів цілий конклав. Крім трьох "високих гостей" та православного катехита, що й був власне "виновником торжества", як жартували вихованки, були ще представники чужовірів – протестантський пастор Вазен та католицький панотець Казимир Павловський.

Пастор – штивний, сухий, застібнений майже аж під самі вуха, у довгому чорному сурдуті, чіплявся до кожної вихованки, як суддя на допиті. Його чорні густі брови, як дві п'явки, ввесь час ворушились над пронизливими сірими, соколиними, очима. Говорив голосно та різко, немов німецький "гавптман" командував у полі. Він зараз завважив, що Ноель кепсько володіє московською мовою й засипав її кількома питаннями. Дівчина, шукаючи з пам'яті відповідних термінів, на хвильку, замовкла. На чужих єпископів могло це зробити враження, що вона не зовсім знає, про що говорить. Це зачепило амбіцію о. Казимира.

Кругленький і якийсь пухкий, із дрібними рисами рожевого обличчя, в короткуватій реверснді й майже все з хусточкою в руці – нагадував він собою якусь ласкаву панію, що ходить дрібненько, говорить тихенько і – тільки ласкавими словами. Добрий із природи, вибачав він усім і все, а на іспитах сідав при краю стола та прохав "книжечки для орієнтації" у "виновиика торжества", тобто у професора, шо з його предмету провадився іспит.

Маючи ж перед очима підручник, коли помічав, що вихованка починає безпомічно "плавати", панотець скромненько затулявся книжкою, морщив чоло, і – навіть не дуже криючись, бо ж хто міг його спинити? – слово за словом підповідав розгубленій, аж поки врятовував "потопаючу".

Щодо Ноель, якою чванився, не потребував уживати того способу, бо мав ліпший.

– Дитино моя! – несподівано перепинив він уже тріюмфуючого пастора. – Та ж говори-бо по-латині; тобі легше буде та й усі тут тебе зрозуміють.

У тих словах був "охоронний пас" для Ноель і неприкрита шпилька для лютеранина, бо про нього говорили, шо він "у латині не твердий".

Ноель вправно й легко почала відповідати, як живою мовою, по-латині, що у французькому монастирі була другою розмовною мовою. Інспектор посміхався з-під вуса. Єпископ Платон запитав також по-латині про італійське "джі", що чулося в південній вимові дівчини, і перемінив шкільний іспит на філологічну дебату, мов у середньовічній школі...

Ще раз, на письмовім іспиті з російської літератури, довелось Ноель пережити неприємні хвилини. Темою твору були "Негативні й позитивні постаті в російському письменстві". Ноель уже вирішила просто покласти перо й не виявляти свого незнання, бо ж ні літератури, ні московського життя вона взагалі не знала настільки, щоб могла щось річевого сказати на поставлене завдання. Це помітив інспектор і враз подав їй помічну руку:

– Можете взяти типи з ближчого вам Данте! – сказав він, згадавши недавню розмову на коридорі.

Перо Ноель швидко побігло по папері. Та ж із її праці дехто був дуже невдоволений. Принаймні, мадам Рапне не втерпіла навіть, щоб не прибігти до шпиталю й не висловити Ноель своє обурення:

– Пізно, мадмуазель, робити вам якісь покори, але ж це просто... неможливе! Дивуюся! Ні, ми всі тільки дивуємось! Відкіля приходять вам такі неможливі ідеї? І як ви гадаєте прожити з ними на світі...

Цю філіпіку викликав твір Ноель, а саме те, що дівчина поставила Франческу да Ріміні вище від Беатріче, бо остання зустріла Данта тільки на порозі раю, залишивши його, щоб він самітньо пройшов і пеклом, і чистилищем. Тим часом відданість Франчески не злякалася ні пекельних мук, ні вогненних вихорів.

– І ви зветесь добре вихованою дівчиною! Та вам не годиться навіть вимовити найменння d’une femme adultere! (невірної в подружжі жінки!), а ви підносите її на п'єдестал... Це жахливо!.. Ви не можете собі уявити моїх радощів, що, нарешті, незабаром вас не буде між нами.

Облегшивши серце, темпераментна "Шпонька" ображено вийшла з покою.

Не меншу полегшу відчувала й Ноель. Кожен новий день був розірваним очком тієї набридлої сітки, що спутувала її з інститутом. Кінець справді наближався. Проспівали на останній Богослужбі "Світися, світися, Новий Єрусалиме" – і з тим останні акордом навіки відійшло в минуле й так зване інститутське "життя". Щоправда, ще треба було пробути в інституті кілька день, але їх присвятили вже тільки розривкам та прогулькам, поки десь по канцеляріях закінчувались усякі формальності.

9

ПОЗА СТІНАМИ

Києво-Печерська лавра. Римські катакомби. Вчені корони.

Намисто. У Видубицькому монастирі. Єпархіялки. Тайоня.

Прастара Земля та її стихійна сила. Плани на ближчий час.

Крізь чужі окуляри. Брама в життя.

Не знати, з яких часів у тих днях вихованки, що закінчили науку, щорічно традиційно відвідували Лаврські печери, Братський монастир, монастир Видубицький і славний Межигірський Спас над Дніпром за Києвом. А потім приходила врочиста хвиля, по якій панночки, що закінчили науку, розкочувалися по світі і не мали надії колись зустрітися ще, бо ж, напевне, дальше їхнє життя проходитиме не тільки по різних містах чи державах, але навіть і по різних континентах.

Ще в тих днях усі вони мали на собі темно-зелений однострій. Але відношення до нього різко змінилось. Ще, як давніш, виходилося з інститутських стін парами у рядах, але вже за мальованою брамою Києво-Печерської лаври вихованки почувалися прогульковцями, туристками, а не школярками.

У "ближніх печерах" ченці роздали всім учасницям прогульки воскові свічечки. Чернець розсвітив свою від лампади, а потім кожній передавав "вогника" від своєї. Почався довгий похід під землею. Пахло вогкістю, ладаном і свічковим згаром. Гарячий віск капав на руки, маленькі, немов м'які, язички свічечок тьмяним німбом огортали постаті і вливали в душу містичну шану до святого місця: бо більше як сімдесят святих угодників, – говорив чернець, – відпочивають "сном праведним" у цих підземеллях. Дехто з них знайшов тут своє тихе пристановище ще в татарській добі.

Важко човгали тяжкі чоботи на чернечих ногах. Лунав глухий голос, що називав наймення за найменням.

– Святий Прохор "Лободник"... Не мав що дати вбогим, сам не посідав нічого на світі цім. Але з ласки Божої пік хліб із лободи, коли люди з голоду гинули, і тим хлібом годував, мов справжнім, убогий люд хрещений. Як справжнім – бо ж перестали люди вмирати, насичувались.

– А тут – святий Пимен Многоболісний. Із дитячих літ усе нездужав "болізнями многими, премногими". Дня єдиного не був не слабий. Аж перед смертю раптово від усіх хвороб зцілився, вийшов із келії і всі келії

обійшов, з усією братією попрощався. А повернувся до своєї келії, – то, як тільки ліг, зараз і віддав Богові духа. Підходьте, дівчатка. поклоніться святим мощам.

Із ковтка-черпальця у формі хреста подавали напитись води прозорої й холодної.

– Святий Марко Гробокопатель, що гроби братії копав у печерах сих, пив із цього хреста святого, їжі ж не споживав жодної. А все ж таки жив і тяжко трудився...

В іншому місці з підземних таємних схованок виринув чернець у каптурі гостроверхім – "послушник". Сидів у малій печерці, перед блискучими черепами, під вічною лампадою. Срібним пензлем доторкався він черепа й креслив знак хреста на чолі кожної інститутки...

Так багато було наймень, гробниць і саркофагів, оплетених зворушливою тайною давніх легенд, що Ноель мало що затримала в пам'яті. Але ж вразило її оповідання про святого, що його тіло було поховане насторч.

Щороку, – розповідав чернець, – сей праведник святий входить у землю на макове зерно. Коли сховається з головою, буде кінець світу й страшний настане суд...

У більшій печері лежало дванадцять братів.

– Всі вони – малярі, різьбарі, архітекти, що оздобленню церкви святої своїм умінням служили.

Лежали вони рівно, простягшись, як звичайно лежать мертві. Тільки в одного коліно було зігнуте й випиналося вгору.

– Він умер раніш за инших братів своїх. Та, коли принесли, щоб поховати його улюбленого брата, мертвий посунувся, назначивши так місце, де мають покласти тіло нового мерця.

Ноель запитала ченця, чи є тут і той святий маляр, якому з'являвся ангел і докінчував початі праці? Дівчина бачила у Пінки образок того чуда.

Чернець зрадів і ласкаво усміхався:

– Аякже! Аякже! Розумію: це бо ви св. Алипія, панночко, шукаєте! Саме тут, у "Ближніх печерах", святі його мощі охороняємо. Покажу вам, покажу. Аякже!

Помолились у "печерній церкві", такій не подібній до тих стародавніх римських катакомб, що недавно перед тим зробили на Ноель незабутнє враження. Там вона все чекала зустрічі з тінями святої Агнеси та святої Цецилії. Але ж і тут було щось, що робило дуже близькими до тих римських ці екзотичні гробниці. І тут, як і там, повітря було напоєне глибокою чистою вірою; і тут, як і там, ця віра підносилась із безодні людської немічности до Божого Світла. І там, і тут той самий "синівський" голос гукав: "Авва!"

Вийшли на земну поверхню. Крита галерія провадила тепер до печер "дальніх". Піддашшя тяглися глибокою долиною, повною землі й квітучих дерев. Це був чернечий овочевий сад.

– Криниця св. Антонія Печерського, – показав чернець на білу невеличку каплицю з сяйливим золотим хрестом над нею.

Ноель видавалось, що вона химерно трапила на збільшену до природніх розмірів заставку-мініятюру, де фантазія майстра-ченця втілила в одно і уяву раю, і земську тишу тієї "пустині", що по ній тужить захоплена Божими речами людська душа.

Далі оглядали низану перлами чудотворну ікону Успення. Навмисне спускали її для інституток на ретязях додолу. Два ченці стояли по боках біля "царських врат". І знову одна по одній підходили туристки до реліквії.

Вже сильно втомились. Боліли ноги, трохи хиталось у голові, хотілося їсти й чавила духота. А все ж бажала не одна, щоб той день був якнайдовший. І – нова несподіванка: інституткам подали правдивий чернечий пісний обід за довгими столами, під старезними деревами, на монастирському дворі.

Ченці в синіх попередницях принесли гори чорного хліба й дерев'яні ложки з вирізьбленою рибкою на держалні.

Смачний був той пісний борщ лаврських монахів з оливками та грибами. Та й позолочена майстерним смаженням на олії якась велика риба – шматок її вкривав цілий таріль – смаком не вступалася перед борщем. На столах з’явилися великі скляні жбани з темним, іскристим квасом, що був приємно холодний і щипав за язик.

– Пийте, дівчатка, пийте! – припрошував старий чернець, доливаючи склянки. – Потім, – усміхався добряче, – продрімаєтесь у садочку на мураві. Тільки ж, – далі радив, жартуючи, – не співайте надто голосно: адже тут монастир!

Але ж жарт жартом: від того квасу чи, може, від сонця, весни й радісної тиші довкілля хотілось і сміятись, і співати. А декого, втомленого, й до сну хилило.

Ноель сподобалась ложка з рибкою: чи не можна було б таку купити собі на памятку? Ініціатива враз найшла багато прихильниць, і за хвилину чернець приніс цілий кошик нових ложок, за які заплатила гуртом класова дама.

Інститутки вже "освоїлись" у монастирі. Видко, що й ченцям ті гості не набридали. Тож один піддав думку, щоб поглянути па годівлю коропів у монастирських ставах. Узявши ціле відро вареної гречаної каші, попровадив він інституток до ставів. Там, над першим ставом, був дерев'яний місточок, як на японських малюнках, на містку ж, на стовпчику, висів дзвінок. Ченчик задзвонив – і враз на сріблистий голос дзвінка почали надпливати до містка коропи. Великі, неповоротні, виблискували вони у спокійній воді, мов злитки старого золота. Ноель зворушив цей образ, нагадавши ж чудесну проповідь до риб святого Антонія Падуанського. Тим часом чернець кидав рибам жмені каші, а риби поспішали, щоб ухопити їжу, штовхали одна одну, видирали одна одній із рота зерна гречки. Завзятіші навіть виплигували вгору, викидаючись на поверхню, і враз падали з плюскотом, роблячи довкола себе широкі круги.

Завваживши, що кожна інститутка, немов квіточку, тримала в руці куплену ложку, якийсь чернець не втримався й порадив:

– І що там – звичайні ложки?! Ви, дівчатка, купили б собі намиста. Он, погляньте тільки, під монастирем, коло брами, які веселки висять у продавців! Аж очі в себе вбирає! Це дарма, що ви – панянки, та ж, може, таки закортить колись улітку вишивану сорочку одягти. Тож як тоді без намиста?!

Чернець казав правду. Коли інститутки вийшли вже за монастирську браму, де було багато рундуків із намистом, образками й різним дріб'язком для прочан, то жодна не встоялась проти спокуси. Навіть солідна й сивоволоса фройляйн Оттилія – і та купила кілька блакитних мерехтливих разків:

– На Різдво прикрашу собі ялинку... – зідхнула та додала сантиментально, – і згадаю сьогоднішній гарний день та вас усіх, котрим, зрештою, я завжди бажала тільки добра...

***

Повелась і прогулька до Видубицького монастиря.

Казково виглядали кобальтово-сині монастирські бані із золотими зорями серед ситої зелені садів над гнідо-рожевими кручами, що хилилися до Дніпра. Але тут уже не було тих чарівних лаврських відгуків сивої старовини і зворушливо-свіжих старезних легенд та старовинної закраски і теперішнього буденного чернечого життя. Навіть відома легенда про поганську трагіку, зв'язану з тим місцем у давній старовині, коли тодішні побожні погани взивали потопаючого Перуна: "Видибай, боже!" – остаточно вивітрилась і закрилася безповоротно клубами візантійських переказів. Ніхто навіть приблизно не міг показати місця, що було зв'язане з тією згадкою легенди й історії.

Старенький ігумен, що чомусь нагадував Конфуція в чернечій рясі, зустрів інституток у старому, тінистому саді біля великого столу. На столі лежали чималі купки невеличких, різьблених із дерева, заримованих під склом образків. Були це тільки образки Пречистої Діви Марії, найрізноманітніші зображення Матері Божої, що їх почитають у Росії та в Україні. Свята Покрова Іверська – колишнє "паладіюм" грузинських-іберійських царів, перенесене переможцями до Москви, і Горбанівська з Полтави. "Утолі печалі", також знана українська "Козельщанська", де малий Ісусик тримав у ручці не "державу" чи берло, а скриню з ліками, подібну до коробочки з акварелями, та багато инших.

Інститутки підходили гусаком одна по одній. Ігумен Євлогій благословив образочком, а потім два ченці провадили гостей далі в глибину задуманого, поетичного саду, вкритого килимом густої трави, що грала різнотонними барвами на сонячних прогалинах і в затемнених коронами дерев місцях.

Ноель докладно не уявляла собі, як має привітатися з ігуменом. Глянула на простягнену до неї висохлу руку і персня на ній не побачила.

Тож не було в що цілувати, а тому вона зі спокійним сумлінням стисла старому руку й увічливо вклонилася. Отець Євлогій притримав руку й ласкаво промовив:

– Бачу, панночко, що ви чужовірка, – його бліде обличчя зморщилось у дрібнесенькі морщинки, немов по спокійному ставі пробігла орябина від легенького вітерця. – Та ж пам'ятаю вас: це бо ви так говорите по-латині, як рідною мовою!

Але до них уже підійшла класова дама й намагалася "висвітлити непорозуміння" з приводу неналежної поведінки Ноель. Та ігумен ураз припинив:

– Але, але... Де ж там непорозуміння?! Навпаки! Я теж іще не забув латини, й панночка, мабуть, не відмовиться розповісти мені щось про далекі країни. Ви ж, кажуть, і Рим бачили, і в катакомбах були... То, коли нікуди не поспішаєте, присядьте тут на хвильку, а потім поговоримо.

Ноель сіла біля ігумена, а він, переглянувши кілька образків і знайшовши бажаний, подав його дівчині та промовив уже по-латинськи:

– Цю візьміть собі на пам'ятку. Це з Софійської "Нерушимої стіни" – Премудрість Божа. Вона вам буде ближча, бо ж без Ісусика, як більшість ваших римських.

У саду чекала інституток несподіванка...

– Еге ж! Це я її навмисне для вас приховав! – посміхався ласкавий господар. – Пізнайтесь, поприятелюйте!..

На той самий час, коли прийшли інститутки, була запрошена найвища класа київських єпархіялок, переважно доньок православного духовенства, що вчилися в тій духовній дівочій семінарії. Всіх гостей розсадили за довгими столами, чергуючи інститутку з єпархіялкою.

Інститутки здивувалися, побачивши майже той самий "свій" однострій на єпархіялках, що мали тільки іншу, вишнево-гніду, барву суконь. Спочатку дівчата ніби соромились одні одних, незважаючи на те, що отець ігумен усіх умовляв "бути, як удома", а на столах усе виростали й виростали різноманітні смачні речі, які приносила ціла армія ченців та послушників. Нарешті на поміч ігуменові прийшла кругловида, дуже симпатична класова дама єпархіялок, що почала обходити дівчат, кладучи кожній на тарілочки варення та великанські ягоди з битою сметанкою. Потрохи там і тут проривався свіжий сміх, нав'язувалась розмова. А щоб дівчата почували себе ще вільніше, ігумен порадив брати мисочки й тарілочки з собою та йти просто па шовковий моріг, "захопивши з собою й приятельку".

– Там будете чутися пустельницями, тільки в межах монастирського саду.

Коло Ноелиної сусідки лежав своєрідний образок Пречистої Діви, що мала ніби три руки.

– Так, так, – помітила єпархіялка зацікавлення. – Це образ так званої Богородиці-Троєручиці. Дуже рідко його подибується. Прошу, погляньте.

– Цікаво, дуже цікаво! – говорила тим часом Ноель. – А чи не приходить вам на думку, мадмуазель, що тут, мабуть, є вплив Індії? Так, як скажімо для прикладу, образ "Тримурті" або посвятної "Ґанґи"?

– Можливо. Я про це не можу вам нічого сказати, – трохи почервоніла єпархіялка й відразу запитала сама:

– А дозвольте спитати, чому ви говорите "Ґанґа"? Очевидно, це ви про річку Ґанг? Правда? – і враз додала: – Я з великою цікавістю читаю про Індію й навіть дуже хотіла б, щоб у нас були помітні індійські впливи.

– Можливо, що ви тих впливів маєте більше, як видається спочатку, мадмуазель.

Єпархіялка торкнулась Ноелиної руки:

– Навіщо ви мене звете – мадмуазель? Це якось так... далеко й холодно. Мене зовуть Тайоня. Тобто Таїса.

Це дуже зацікавило Ноель. Бо ж вона з таким захопленням дочитала нещодавно "Таїс" Анатоля Франса, яку принесла їй до інституту мачуха. Сама belle-maman, щоправда, з книжкою перед ближче не зазнайомилась, але ж, перегортаючи листки її, бачила, що мова в ній про пустинників у Тебаїді, й вирішила: "Це – саме лектура для Ноель" – та й принесла її до інституту, де, таким чином, опинився не тільки заборонений для інституток твір, але і книжка, що є "на індексі". Одначе побожна дівчина, не розуміючи багатьох місць у книжці, не вичитала нічого злого в еротичнім творі великого мистця слова. Тому й відразу почала переказувати зміст своїй новій знайомій.

– Яку ж прекрасну святу патронку ви маєте. Читали ви про неї в Анатоля Франса?

Але Тайоня не любила читати "Житій святих":

– Вони всі так нудно писані, і всі – про муки... Невже ж святим не можна бути без тортур, чи на доказ святості конче потрібні чудеса? Мені здається, що для святості насамперед конечна велика сила волі. Правда?

– А певне, – переконано відказала Ноель, – кожен святий – це передовсім твердий характер. А що ж ви читаєте?

Тайоня нещодавно прочитала "всього Бєлінського" і навіть "Что делать?" Чернишевського.

Це – річ заборонена цензурою, – виразно подивилась вона на Ноель. – Її так само тяжко дістати, як і "Ткачів" Гавптмана. Ми можемо роздобути такі речі тільки від знайомих семінаристів, яким можна бачитись із нами в неділі у розмовниці.

Дівчатка поставили на столи опорожнений посуд і, взявшись попід руки, вільно походжали по доріжках саду. Тепер уже розмова ставала жвавіша.

Кожна-бо була повна мрій про той новий світ, що на його поріг мали стати вже завтра. Тайоня розповідала про свою постанову: на осінь записатись на медицину, щоб нести на село реальну поміч тим тисячам істот, що під тим оглядом у гірших умовинах, як пари в індійських пралісах.

– Бо у нас, коли баба Параска застудиться, то вже кашлятиме до самої смерти. А коли якийсь дід Охрим вивихне ногу, то – його щастя, якщо тільки кульгатиме ввесь останок свого життя. Ні, баби-шептухи доведуть його до повного каліцтва й приневолять зазнати незчислимих мук. А вже про породіль – нічого й казати. Страшно у нас на селі...

– А хіба нема лікарів, шпиталів, черниць-жалібниць? – уявила собі Ноель українське село на взірець якогось Pierre-Latte у департаменті Дром чи Високих Піренеїв.

Тайоня замахала руками.

– Звісно, що нема! Але, хоча б і було їх більше, то замало їхнього знання, а навіть чесноти чи доброти. Треба вміти підійти до селянина, а особливо – до селянки. Треба насамперед уміти до них заговорити по-їхньому, викликати у них, затурканих, скривджених, підзорливих, – довір'я й приязнь. А без цього нічого не варті найліпші порошки та пластирі...

При кінці розлогого саду, біля криниці, відпочивали гурти прочан. На яскравій молодій траві виглядали, як розцвілий мак.

– Ось ваші майбутні сільські овечки, – вказала Ноель на прочан. – Може, навіть із вашого або близького села. Хочете: підійдемо ближче, подивимось?

Тайоня з докором глянула на свою нову приятельку. Потім спустила очі й глянула знову.

– Я люблю сільських людей, – вияснювала Ноель, гадаючи, що єпархіялка соромиться підійти до прочан, – вони-бо прості й безпосередні, мабуть, і в добрі, так само, як і в злі. Згадую, як ближче я їх бачила в Піренеях. На прощах, на святах, ярмарках. Навіть раз я співала з ними, танцювала. І мені здається, що їхнє життя куди щасливіше, як наше. А втім я почуваю до них і деякі обов'язки... В нас, у Піренеях...

– "У нас, у Піренеях..." – сумно протягла Тайоня. – Вибачте, я забуваю, що ви – тут чужинка, тож ви й не можете знати...

– Що саме? – затрималась Ноель. Таїса уже весело всміхалась:

– Того, що оті червоні "рубашкі" і "сарафани" – кацапські, а не наші. То – кацапи з якоїсь Курської чи Тамбовської губернії. Дивіться: вони всі в червоному. Про них і та приказка зложена – "Дурак красному рад". Ми здалеку їх розпізнаємо. – І вона почала викладати, яка різниця між москалями та українцями в мові, вигляді, звичаях, психології. Оцінка в усіх напрямах була негативна для москалів.

– Але ж, чому ви самі говорите їхньою мовою. От і зі мною...

Тайоня знизала плечима:

– Мушу! Мусимо! А ми? Я ледве знаю по-французькому, а ви ж чи й чули коли українську?

– Тобто ту, що нею говорять тутешні селяни?.. Отже, я дуже рада, що ви помиляєтесь: певне, що я не говорю нею гірш, як московською.

– Та невже? – радісно здивувалась єпархіялка, відразу перейшовши на українську мову. – Та ж у нас тепер така доба, що й удома "корінних" людей не знайдеш, які знали б рідну мову. А ви ж для цієї землі, виходить, зовсім чужа! Як же це можливе?

– Мене вчить Маруся. А ще раніш – птичниця наша, баба Северина. Та баби вже нема. А Маруся й тепер у нас, удома. Вона не хоче говорити ні по якому, тільки по-українському, або, як тут усі говорять, по-малоросійському.

– Хто ж ця Маруся?

Ноель почала докладно розповідати про дівчину, про милу бабу Северину з бабуниного маєтку. Таїса слухала з величезним зацікавленням. А наприкінці сказала:

– Я ніколи не сподівалась, що Видубицький монастир дасть мені стільки вражень.

– Та що ж тут особливого?

– А те, що ви розповіли про бабу Северину та про вашу Марусю. Це так страшенно мене підсилює і вливає в моє серце невисказану бадьорість і віру. В цьому ж бо є очевидна містика...

– А саме? – запитала Ноель.

Тайоня трохи поміркувала, а потім сказала:

– Не можна так швидко все це вам розповісти. Але скажу коротко. Мені здається, що ота баба Северина – це прастара Земля Українська, опущена аж до повної байдужости, інертна до всього й усіх, хто робить її своєю слугою й користає з її величезних природних багатств... Але ж вона, дарма, що зрезиґнована й відстала від поступу инших сусідніх земель, вона вперто береже свої дукачі, плахти, намиста, вірування, казки, співи, внутрішні звичаї – ці найдорожчі свої скарби, і ними прикрашає та оздоблює молодь... Так на всякий, мовляв, випадок, як і той дукач, що вона вам подарувала, а ви його берегли ввесь час і в далеких Піренеях...

– Цікаво! – сказала Ноель. – Ну, а Маруся?

– А Маруся? Маруся – це наша стихійна сила, дужа, повна миттєвої енергії, здібна до всього доброго, але оспала, чи, певніш, іще не пробуджена... Знаєте, як у тій казці про "сплячу красуню" чи сплячу царівну, що її стережуть...

– Гноми! – підказала Ноель.

– Ну, гноми. Або... ми – пігмеї..

– Ні, ні! – усміхнулась Ноель. – Не кажіть так, – і стисла Тайоні руку. – Ви й ті, що, як ви, будуть учитись, щоб полегшити долю цього люду, ви відограєте ролю того казкового "принца", як його у вас звуть? – "Prince Charmant", тобто "принца-чарівника", що ту принцесу збудить із сну...

– Це ви гарно сказали, Ноель! Але... ах! Чому б і вам не бути вкупі з нами? Адже ще ж питання: чи "ваші" Піренеї, чи, може, "ваша" Україна?..

В тій хвилині до них підійшла класова дама:

– Час додому, мої дами!

Та згадка про дім трохи запізнилась. Ледве дівчата повбігали під монастирські піддашшя, як скрізь потемніло, наче враз наступив вечір. За хвилину ж чорне кучеряве небо кинуло на втомлену землю цілі водоспади, ніби хтось грізний і нетерпеливий дуже поспішно і з великим грюкотом повідчиняв нараз усі небесні заставки. Дороги, мов окопи, виповнились ущерть, із круч летіли наділ водяні суцільні запони, а тим часом уже промите, зеленаве, ясне небо всміхалось одним кутком своїх уст до переляканої й змоклої землі. За хвилю сонце пражило, як і перед тим, а в саду, п'яному від пахощів, цілою оркестрою співали незлічимі пташки, розрадувані чи тим, що дощ прийшов, чи тим, що він уже минув... І було щось стародавнє, стихійне в тому грізному й раптовному вибуху природи. Немов блискавична згадка про минулі давні віки, коли володів цією землею ще той, скинутий з видубицької кручі, Перун.

Ноель і Таїса розлучились як щирі приятельки. Записали свої адреси, заголовки книжок, які мали прочитати за обопільною порадою, і жаліли, що вже, напевне, ніколи не доведеться зустрінутись знову.

– А може?.. Може, – говорила Таїса. – Я все вірю в те, що ліпше. Отже, вірю, що й ми здибаємося ще в залі анатомічного театру медичного факультету...

***

Зелену сукню, білу пелеринку, прюнелеві черевики скинули інститутки назавжди, безповоротно. В супроводі батьків, в елегантних візитових сукнях, одна по одній виходили вони з інститутського вестибюлю. Всі зідхали задоволено, ніби покидали не alma mater, а в'язницю для недорослих.

Ноель видавалось, що тепер, нарешті, вона матиме перед собою цілий безмежний океан часу. Щось на взірець самої вічности. А разом із

тим нарешті повну волю вибрати собі щось справді гарне, щоб заповнити те велике дозвілля. Враз під час снідання почала мріяти вголос про те, що мала б тепер робити, її здоров'я значно покращало, тож могла б вона відразу приготовлятись, щоб восени вже почати поважні студії.

– Ну, якщо аж "восени", то це вже не "перш за все" – жартував тато. – А все ж таки, які мають бути ті "дальші студії"?

Єгиптологія й малярство, – відповіла Ноель, висловлюючи вже виношену думку, але додала ще: – При тому різьбарство й спів. Крім того, я ще обіцяла Тайоні взятись і за медицину.

Батько усміхався:

– А хіба тебе не цікавить астрономія? Я тобі навіть міг би зробити протекцію в Жувізі до Каміля Фламмаріона. Крім того, скажу тобі, що й будування броньовиків, як розповідав мій кузен П'єр, також – прецікава річ. Могла б і ти спробувати...

Але мачуха повернула мову в инший бік:

– А хто це така – Тайоня? Яке комічне найменння...

Ноель з'ясувала, що Тайоня – премила, розумна та ідейна дівчина, а ім'я її гарне, оспівали його великі мистці.

– Як? Єнархіялка? Попівна? – зіп'яла догори руки мачуха. – Де ж ви могли знайти таке товариство? Чи ж на те ми даємо вас до шляхетних інститутів, щоб вас там знайомили Бог зна з ким? C'est impayable! (Це ж не до заплачення!).

Ноель почервоніла. Різке слово вже було на краю язика, бо ж це вперше в житті вона почула, що когось осуджували не за лихий учинок,

а за те, що він був тим, ким був. Попівна? Добре! Та ж не можуть усі родитися тільки княжними чи баронесами! І чому "піп", що служить Богові безпосередньо за себе й за людей, мусить бути гірший за тих людей?

Ноель уже не слухала дальшої мачушиної аргументації, але радісний її настрій безслідно зник. На нові жартівливі батькові запити про її найближчі пляни, відповіла байдуже й знуджено:

– Наперед муситиму зробити кілька конечних візит.

– Нарешті й від тебе почули ми розумне слово, – пристала нате й мачуха. – Завтра перед обідом між 3-ю і 5-ю годиною матимеш до диспозиції коні. З тобою поїде й мадмуазель Луїза.

Та на те було тяжко згодитись. Адже Ноель – не "мавританка", щоб не могла ступити й кроку без дуеньї, вона не може себе осмішувати, бо ж вона – вже не школярка. Але ж мачуха вперто стояла на своїм. Вона ще раз говорить, що молодій дівчині відбувати візити самій – у найвищім ступені не годиться.

Батькові спроби примирити два протилежні становища, як звичайно, не мали успіху. Але снідання вже кінчалося. Мачуха спішилася, щоб їхати до швачок до міри, і прикра дискусія сама урвалася. До Ноель підійшла мадмуазель Луїза, що в тій розмові не брала жодної участи:

– Ах, дитино моя! Ну, як же можна все сперечатись?! Є ж тисячі способів, щоб полагодити кожну справу, навіть куди важливішу, не попсувавши нервів иншим і, головне, собі.

– Тисячі, тисячі! – все ще хвилювалась Ноель. – На цей випадок мені вистачав би один, аби був добрий!..

– Певне! – усміхнулася приязно провансалка. – Ось найліпший. Зробимо, як бажає мадам. Потім ти підеш, куди схочеш, а я тим часом дочитаю прецікаву книжку в екіпажі. Так!

Та Луїза другого дня, мабуть, двічі вряд перечитала свою книгу. Бо ж із першою візитою Ноель поїхала до свого інспектора, професора Малініна. І професор, і його дружина дуже втішились, ніби була вона їньою близькою родичкою, і затримали її понад усяку міру.

– От добре, що приїхали! Спасибі вам. Нарешті поговорю з вами "по душам", а не згідно з інститутськими приписами.

І старий професор почав справжнє інтерв'ю. Цікавило його рішуче все, що торкалося життя в Європі. А найбільше: чи ж таки в кожній школі можна було свобідно, не знижуючи голосу говорити "про смерть" коронованих осіб, і не тільки чужих держав, але ж і своїх, французьких? Не менш дивувався і тому, що за кордоном без жодного страху навіть диліжансом можуть вільно їздити в далеку дорогу дівчата самі і що Ноель стільки їздила, бодай до своїх подружок, і стільки бачила світу в юних своїх роках.

– Та хіба ж ви тут не їздите? – сміялась Ноель.

– Чом не їздимо? їздимо, тільки не часто, бо у нас це занадто тяжка процедура. От ми з дружиною виїздили тільки двічі. Раз були в Криму, а вдруге – в Нижнім Новгороді, на ярмарку. І які це події! А скільки комплікацій! То вже про подорож за кордон тяжко й подумати.

– Та, правду казавши, – додала інспекторова, – воно таки вдома найліпше. Тут до мене кожна річ усміхається. А по чужих місцях – усякий до тебе обертає "лице щіткою"... Ну, так прошу покірно – до чаю.

Даремно відмовлялася Ноель: у Росії та, за московським прикладом, і скрізь по Україні при всіляких нагодах, удома, в гостині, в канцеляріях,

на громадських сходинах, на залізничих двірцях і в театральних фоє, – скрізь громадянин пив чай, або, як казали українці, "кацапську юшку".

За самоваром професор пустився в спогади.

– Я тут ніби чужий, здалеку, з Центральної Росії, тобто "кацап", як тут на нас говорять. Але вже обжився й полюбив цю "благодатну" сторону та її милих, хоч і дуже хитрих, людей.

– Добродушних, – додала професорова. – Ви не повірите, що вони такі ласкаві, такі м'які серцем, що навіть у їхній лайці немає нічого образливого. Наприклад, я часто чую, що розлючений "хахол" крикне: "А чорти твойого батька знають!" На перший погляд, здається, щось дуже страшне, а в дійсності цс означає, мовляв, що всім відомі риси обличчя його батька. Чи щось подібне? Правда, Васю?

– Ну, трошки воно не так, але я знаю ліпше російську словесність, а не "малоруську", та й тієї своїм ученицям не викладаю. Але ж я знаю також, що тут чужородці, хоч і "благоденствують", як говорив іронічно один наш поет, проте мало з ними симпатизують. Певно, що там у Франції цього нема?

І, направду, був дуже здивований, коли почув, що бретонець не назве й хліба по-французьки, навіть хоч би як був голодний, корсиканець не признає за рівню собі оверніята, а провансалець за ніщо вважає гасконця, бо ж має в собі більше римської крови. І всі загалом сходяться тільки в тому, що однаково ненавидять парижан.

Не менш була здивована й пані професорова, почувши, що французькі жінки може найгосподарніші з усіх жінок на світі, як це завжди стверджують і ворожі німці, і неприхильні італійці, вважаючи їх за найліпших матерів на землі.

– От, бачиш, Васю, – говорила пані, – як воно все інакше виглядає, коли дивишся на світ очима власними!

– А так, Шуро, – щиро всміхався професор, – я давно вже знав, що все воно здебільша виглядає зовсім не так, як ми, вчителі, вщеплюємо нашим учням.

Ноель спостерегла це ще в інституті.

***

Того ж вечора покликали Ноель до мачухи. У "роговому" будуарі було все рожеве. Рожеві свічки в рожевих порцелянових свічниках, рожеві ажури на стоячих нафтових лампах, рожеві драперії.

Belle-mamane, обложена подушками, з "Мімішкою" на руках, лежала на канапі. Батько тихо ходив по покою. Мачуха показала Ноель на пуф проти канапи і, понюхавши "англійської соли", щоб заспокоїти нерви, почала "програмову" промову, яку кілька разів переривала повторним виразом:

– Почекай, постривай, дай договорити, – хоч Ноель не промовила жодного слова.

Так от, мовляв, Ноель тепер виховали так, як було треба, як вони, батьки, "повинні" були її виховати для її ж щастя. На останку трохи тієї інститутської російської дресури так само не пошкодить, бо ж доведеться жити в цій країні

– Ти можеш самостійно розпоряджати своїм власним маєтком. У якому він банку, скаже тобі папа, всякі ж поради, як ним користуватись знайдеш у нашого адвоката. Але... постривай. Є одна незручність, що з нею мусиш поспішитись і якнайшвидше її усунути. Ми знаємо твій поривчастий, дикий характер, постривай-бо, і, властиво, нітрохи тебе не

осуджуємо, бо це в тобі відзивається той... арагонський лев, – докинула іронічно. – І ти можеш собі те дозволити, бо ж, зрештою, це твоя річ, мовляв, річ твоїх поглядів і смаків...

Однак мачушина рада була б така: Ноель мала б вийти заміж, і то якнайшвидче.

– Зміни своє прізвище. А коли вже не носитимеш нашого, роби собі, що тобі заманеться. Можеш, хоч би й перебратися за моряка й далеко плавати. Ми ж, як слід батькам, подбали про все. Маєш до вибору аж трьох женихів. Найбільш тобі раджу... ну, постривай же... твого далекого кревняка дона Фернандо-Енріко де Кастро. Але можеш спинитись на значному землевласникові князеві Джа-дзе, що до всього зробив і прегарну кар'єру. Освічений і гарний чоловік. Врешті – третій – блискучий гусар, ротмістр Кисілевський. Цей, щоправда, без титулів і тутешнього походження – від запорожців, але має в Петербурзі величезні зв'язки та вдачею дуже до тебе підхожий: щомісяця принаймні раз стає до двобою.

– Гадаю, що тобі на все може вистачити місяць часу. За цей цілий місяць гарненько розгляньсь й вибери собі котрогось. А тоді, як вийдеш заміж, можеш собі студіювати рішуче все, що хочеш, – хоч комасацію, хоч фортифікацію. Взагалі, тоді можеш без нашої поради робити все, що тобі сподобається...

Так, способом, який собі Ноель найменш уявляла, відчинялася для неї брама життя.